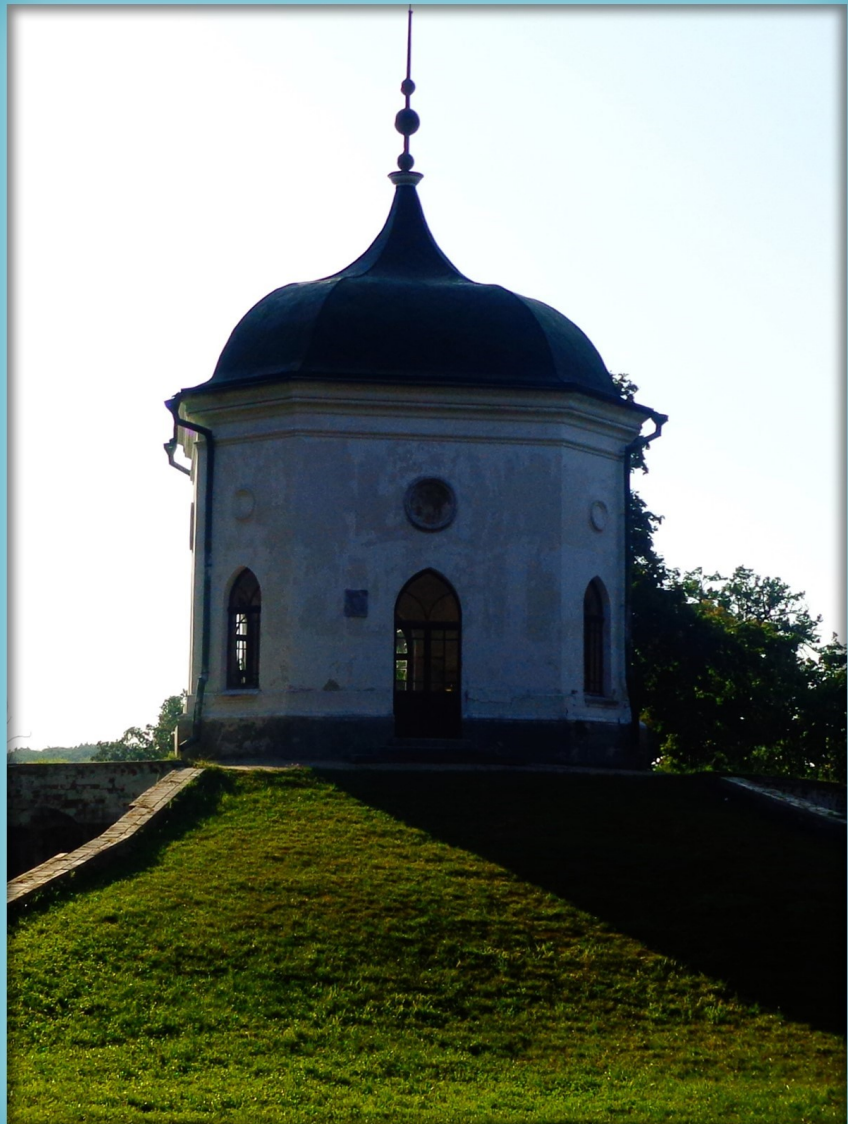


ISSN (print) 2227-183X

ISSN (online) 2413-8762

Сумський Історико- Архівний Журнал



XLII

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XLII

Ідентифікатор медіа
R30-03095 від 29.02.2024

ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, проф., головний редактор (Україна)
ЗЯКУН А.І. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ЛЕБІДЬ А.Є. – д-р філос. наук, проф. (Україна)
МАГСУМОВ Т.А. – канд. істор. наук, доц. (Велика Британія)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
РЕСНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
РІШ В. – асоційований професор з історії (США)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (Республіка Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (Молдова)
ТЕР-ОГАНОВ Н.К. – доктор історії (Ізраїль)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (США)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (Словацька Республіка)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №15 від 24.06.2024 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 р. №1643 журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії за спеціальністю «Історичні спеціальності – 032»

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

EDITORIAL BOARD

Dehtiarov S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Professor (Ukraine)
Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)
Boriak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (USA)
Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Gurzhij O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Lebid A.Ye. – Dr. (Philosophy), Professor (Ukraine)
Magsumov T.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (UK)
Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Risch William Jay – Associate Professor of History (USA)
Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine)
Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia)
Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland)
Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova)
Ter-Oganov Nugzar – Dr. (History) (Israel)
Ziakun A.I. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Media identifier: R30-03095 from 29.02.2024

Postal Address: 116, Kharkivska st., Sumy city, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy Historical and Archival Journal"

E-mail: starsergo2014@gmail.com

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

NAZAROVA V.V., HRYTSENKO A.P., VORONA P.S. Results of the research of the Hlukhiv Jewish Cemetery by scientists of the International scientific research project in 2023-2024	5
KOTELNYTSKYI N.A. "Letters from Chernihiv Region" by I.L. Shrag as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the North of the Left-Bank Ukraine (80s of the 19th century)	17
HALIV M, ILNYTSKYI V., DUBYNA K. Teachers of public (primary) schools of Drohobych district of West Ukrainian People's Republic (1918–1919)	24
ARTIUKH V.O. Decommunisation of place names in the city of Sumy (2015-2016): how it happened	36
BABICHEV O.I. Analysis of Russian Narratives Denying the Genocide of the Ukrainian Nation During the War, 2014-2024	45

On the cover: P.1 – Gazebo of M. I. Glinka is an architectural monument of national importance. It is located on the territory of Kachanivka Park (Chernihiv Region, Ukraine). It was built at the beginning of the 19th century. in the style of classicism. Photo by *V.M. Korol*, 2019; P.4 – Holy Trinity Church in Kotelva (Poltava region, Ukraine). It was built in 1812 in the styles of empire and neoclassicism. Photo by *V.M. Korol*, 2019.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАЗАРОВА В.В., ГРИЦЕНКО А.П., ВОРОНА П.С. Результати дослідження глухівського єврейського кладовища вченими міжнародного науково-дослідного проекту у 2023-2024 роках	5
КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Н.А. “Листи з Чернігівщини” І.Л.Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80-ті роки ХІХ ст.)	17
ГАЛПВ М.Д., ІЛЬНИЦЬКИЙ В.І., ДУБИНА К.М. Учителі народних (початкових) шкіл Дрогобицького повіту Західно-Української Народної Республіки (1918–1919)	24
АРТЮХ В.О. Декомунізація топоніміки в місті Суми (2015-2016): як це було	36
БАБІЧЕВ О.І. Аналіз російських наративів заперечення геноциду української нації в період війни 2014-2024	45

На обкладинці: С.1 – Альтанка М.І.Глінки - пам'ятка архітектури національного значення. Знаходиться на території Качанівського парку (Чернігівська обл., Україна). Збудована на початку ХІХ ст. у стилі класицизму. Фото *Короля В.М.*; С.4 – Свято-Троїцька церква у м.Котельва (Полтавська обл., Україна). Споруджена у 1812 р. у стилях ампір та неокласицизм. Фото *Короля В.М.*

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.5

VIRA V. NAZAROVA¹, ANDRII P. HRYTSENKO², POLINAS. VORONA²¹Schechter Institute of Jewish Studies (Israel)²Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)**RESULTS OF THE RESEARCH OF THE HLUKHIV JEWISH CEMETERY BY
SCIENTISTS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH PROJECT IN
2023-2024**

Abstract. *As part of the implementation of the joint Ukrainian-Israeli research project “Preservation of the cultural heritage of the Jewish cemetery in Hlukhiv, Sumy region as the only Jewish necropolis in the east of Ukraine by means of digital humanitarianism” at the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University together with scientists from the Schechter Institute of Jewish Studies (Jerusalem, Israel) the study of the Hlukhiv Jewish cemetery was intensified.*

In general, the implementation of the project, planned for two years, helps to solve the issue of physical preservation of the ancient Jewish cemetery in Hlukhiv through the study of Jewish heritage by students and post-graduate students of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University in cooperation with Israeli partners, as well as the creation of a website and a database about a combination of electronic photos, their geodata, information about burials and tombstones. As of 2019, local historians and historians have identified 1,040 tombstones of the Jewish cemetery in Hlukhiv. 438 of them dated from the 19th to the beginning of the 20th century (until 1921) and can be considered monuments of local history. In the fall of 2023 and spring of 2024, the participants of the international project conducted reconnaissance and direct study of the tombstones of the Jewish cemetery. The search for hitherto unknown tombstones is being carried out as much as possible, and in cooperation with colleagues from Israel, active work is being carried out to decipher the epitaphs of the tombstones found. In the process of excavation, a number of buried graves were discovered along the western border of the cemetery.

So far, as a result of the work carried out, 14 previously unknown burials have been discovered, 6 tombstones of which have been preserved in fragments. Among the newly discovered objects that help to create a collective portrait of the buried, the following women's burials are of particular interest: an unmarried girl (the name in the epitaph is chipped off), the daughter of Moshe Babad (died in 1916). Next to the gravestones of Sara-Esther, daughter of Pesach Burshtynskyi (died in 1915). A little further in the same row – a matseva from the grave of Fruma, the daughter of Zelika Greenblatt, who died in 1918, was thrown to the ground.

Within the framework of a joint international project together with the scientists of the Shechter Institute, it was also possible to decipher the epitaphs of three previously discovered tombstones and update the decipherments of 5 more tombstones that have already been read. In particular, it was possible to read the name of Rivka, who died in 1896. Also, it was possible to decipher the date of death of the deceased (April 10, 1913) on the tombstone of Moisha – the son of Yakov Nepomnyashchy. As a result of thorough cleaning and redrawing of the half-erased inscriptions, it was possible to read the name of the representative of the hereditary honorary citizens of the Lazarevs – a woman buried in 1866, whose name in the Russified version was Luiza Markivna. There is no duplicate inscription in Hebrew on this tombstone.

In addition, thanks to the implementation of a joint Ukrainian-Israeli research project, the dates of birth and death of the famous Jewish writer Lazar Davidovych Zweifel, buried at the Hlukhiv cemetery, were read for the first time on the tombstone and now accurately determined. He was born on the Gregorian calendar on April 14, 1815, and died on February 21, 1888.

Thus, during the first stage of cooperation between Ukrainian and Israeli scientists, seven epitaphs of newly discovered tombstones and epitaphs of three tombstones, which were previously impossible to read, were deciphered. In addition, clarifications and additions were made to the epitaphs of six more previously discovered tombstones. So, the total number of known burials of the Hlukhiv Jewish cemetery has reached 1056. In cooperation with Israeli colleagues, the texts of the epitaphs of the remaining 8 tombstones found in the field season of autumn 2023 and spring 2024 were deciphered. All of them are monuments of history. The total number of burials of the Hlukhiv Jewish cemetery, which are of interest from the point of view of history, has now increased to 446.

Careful and methodical work continues, but even the first modest results allow us to draw conclusions about the presence of another separate plot for the burial of unmarried girls at the Hlukhiv Jewish cemetery along the western border of the cemetery. Also, new finds confirm the location of the burials of the victims of the Jewish pogrom on February 22-23, 1918 in the southwestern part of the cemetery.

Therefore, the collected historical data have historical, scientific, ecological and chronological value and allow to determine the peculiarities of the development of the Hlukhiv Jewish community, its most famous representatives, bearers of Jewish traditions and culture during the Soviet times. In the fall of 2024, our research works will receive a further study of fallen and broken tombstones, their lifting and processing of the received information for the purpose of physical and informational preservation of the cemetery as the Jewish heritage of Ukraine, as well as popularization of this topic among the population.

Keywords: Jews, Hlukhiv, tombstones, burials, Hlukhiv Jewish cemetery, stakes active portrait, international cooperation, local history.

Citation. Nazarova V.V., Hrytsenko A.P., Vorona P.S. Results of the research of the Hlukhiv Jewish Cemetery by scientists of the International scientific research project in 2023-2024. *Sumskyi istoriko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XLII. 2024. Pp.5-16 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.5

НАЗАРОВА В.В.¹, ГРИЦЕНКО А.П.², ВОРОНА П.С.²

¹Інститут єврейських досліджень імені Шехтера (Ізраїль)

²Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛУХІВСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА ВЧЕНИМИ МІЖНАРОДНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ПРОЄКТУ У 2023-2024 РОКАХ

Анотація. У рамках виконання спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту “Збереження культурної спадщини єврейського цвинтаря у Глухові Сумської області як єдиного єврейського некрополя на сході України засобами цифрової гуманітаристики” у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка разом із вченими з Інституту єврейських досліджень імені Шехтера (м. Єрусалим, Ізраїль) активізувалося дослідження історії Глухівського єврейського цвинтаря в рамках діяльності єврейської громади Глухова протягом XVIII – XX століть. Станом на 2019 рік краєзнавцями та істориками були ідентифіковані 1040 надгробних плит Єврейського кладовища в Глухові. Зокрема, 438 із них датувалися періодом XIX – початком XX ст. (до 1921 року).

Загалом реалізація запланованого на два білатерального міжнародного наукового співробітництва з Державою Ізраїль сприяє вирішенню питання фізичного збереження стародавнього єврейського цвинтаря у Глухові шляхом дослідження єврейської спадщини студентами та аспірантами Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка у співпраці з ізраїльськими партнерами, а також створення веб-сайту та бази даних із об’єднанням електронних

світлин, геоданих поховань, а також відомостей про поховання та надгробки. Загальна кількість відомих поховань Глухівського єврейського цвинтаря наразі досягла кількості – 1056, а загальна кількість ідентифікованих поховань завдяки проведеним у 2023-2024 роках пошукам зросла до 446.

Ключові слова: євреї, Глухів, надгробки, поховання, Глухівський єврейський цвинтар, колективний портрет, міжнародна співпраця, краєзнавство.

Цитування. Назарова В.В., Гриценко А.П., Ворона П.С. Результати дослідження глухівського єврейського кладовища вченими міжнародного науково-дослідного проєкту у 2023-2024 роках // Сумський історико-архівний журнал. №XLII. 2024. С.5-16 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.5

Виконання спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту “Збереження культурної спадщини єврейського цвинтаря у Глухові Сумської області як єдиного єврейського некрополя на сході України засобами цифрової гуманітаристики” у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка у рамках білатерального міжнародного наукового співробітництва з Державою Ізраїль, затвердженого відповідними нормативними актами міністерства освіти та науки України, значно активізувало увагу до вивчення історії цього старовинного некрополя. Партнерами з Ізраїлю виступили вчені Інституту єврейських досліджень імені Шехтера (м. Єрусалим) в особі директора закладу вищої освіти та наукового керівника проєкту професора Дорона Бара, а також наукового співробітника Інституту єврейських досліджень імені Шехтера кандидата історичних наук Віри Назарової (Гриценко, 2023а: 57-58; Гриценко, 2024b: 44-45; Прокопчук, 2023; Прокопчук, 2024).

Підставою для виконання роботи є Угода між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль про співробітництво в галузі науки та технологій від 12.01.1993 р., Програма наукового та технологічного співробітництва між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль від 22.12.2015 р., протокол науково-технологічного співробітництва від 29 травня 2023 р., наказ Міністерства освіти і науки України від 01.06.2023 р. № 667 “Про затвердження плану заходів щодо реалізації міжнародних наукових та науково-технічних програм та проєктів на 2023 рік” та наказ Міністерства освіти і науки України від 03.07.2023 р. № 806 “Про фінансування спільних українсько-ізраїльських науково-дослідних проєктів у 2023 році”, а також відповідні міністерські накази 2024 року.

Загалом реалізація запланованого на два роки міжнародного проєкту сприяє вирішенню питання фізичного збереження стародавнього єврейського цвинтаря у Глухові шляхом дослідження єврейської спадщини студентами та аспірантами Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка у співпраці з ізраїльськими партнерами, а також створення веб-сайту та бази даних з об’єднанням електронних світлин, геоданих мацев відомостей про поховання, надгробки та відомих осіб.

У попередні роки дослідницею єврейської історії, некрополістом та генеологом, кандидатом історичних наук Вірою Назаровою під час проведення дисертаційного дослідження було виявлено до вже віднайдених раніше краєзнавцями понад 1 тис. надгробків. Однак не були зафіксовані їхні геодані, точні розміри та матеріали з яких виготовлені мацеві та поховальні плити.

Під час першого підготовчого етапу міжнародного проєкту ще у травні – липні 2023 року учасниками проєкту було вивчено праці краєзнавця Михайла Часницького, який у 2009 та 2011 роках опублікував дві книги “Глухів. Євреї. Пам’ять жива. Сторінки історії єврейської громади” (Часницький, 2009) та “Євреї. Глухів та Сумщина” (Часницький, 2011), відповідно. Також значну інформацію було опрацьовано з наукових

та науково-популярних публікацій дослідниці В. Назарової (зокрема, її дисертаційне дослідження на тему “Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського цвинтаря міста Глухова як об’єкти культурної спадщини”) (Назарова, 2019а; Назарова, 2019с; Назарова, 2019е; Назарова, 2019f; Гриценко, 2022), яка представляє ізраїльську дослідницьку групу, яка бере участь в українсько-ізраїльському проєкті.

У 1794 році євреї отримали право легального проживання у деяких губерніях, зокрема у Чернігівській. Так вони принесли на Глухівщину свою культуру, мову та традиції. До 1800 року в Глухові вже мешкало 342 євреї (Назарова, 2019а: 71; Назарова, 2019с: 206; Гриценко, 2023а: 58). Тобто, на відміну від Поділля, Галичини, Буковини чи Одещини на півночі нинішньої Сумщини (тодішньої Чернігівської губернії) не було великих єврейських громад. У другій половині XIX ст. єврейська громада у Глухові вже налічувала 2 640 осіб (чоловіків – 1321 та жінок – 1319) (Домонтович, 1865: 120-121).

У перше десятиліття XX ст. у Глухові проживало до 2 тисяч єврейських сімей (ДАКО. ф.3050, оп. 1, спр. 195: 22), тобто, близько 6 000 жителів, що становило майже третину всього населення міста. З початком Першої світової війни єврейська громада помітно збільшила свою чисельність за рахунок припливу біженців із західноукраїнських губерній. Потім почався період частих змін влади, погромів, міграції євреїв у великі міста, закриття синагоги та совєтської боротьби з релігією, сталінських репресій, Другої світової війни та масового знищення євреїв.

Всі ці фактори призвели до поступового зникнення у Глухові традиційного єврейського способу життя, і значне зменшення колись великої єврейської громади, скоротивши її чисельність до кількох десятків людей. Частина з них працювали в закладах освіти, зокрема, у Глухівському педагогічному інституті (Гриценко, 2023с; Гриценко, 2024а: 84). У роки Другої світової війни у Глухові було знищено будівлю Золотоверхої синагоги та згоріли всі метричні книги глухівського рабинату. Єдиним матеріальним свідченням єврейської громади, що колись процвітала в Глухові, залишається лише старовинний цвинтар. Його кам’яні надгробки з традиційним різьбленим декором та епітафіями івритом становлять значну історичну цінність, а ще більше завдяки науковому поєднанню можливостей генеалогії, літератури та мистецтва (Назарова, 2019е; Назарова, 2019d; Гриценко, 2023b: 1094-1095; Голуб, 2023b: 89; Ткаченко, 2024: 171-172).

Єврейське кладовище в Глухові відрізняється масовістю надгробних плит, що збереглися. За даними, станом на 2019 р. їх загальна кількість перевищувала 1040 шт., 438 із яких датувалися XIX – початком XX ст. (до 1921 року) і можуть вважатися пам’ятками історії місцевого значення та потребують охорони з боку держави та громадськості. Важливу роль у їх збереженні можуть відігравати також й здобувачі освіти, завдяки організації пам’яткоохоронної роботи педагогами в закладах загальної середньої та вищої освіти (Гриценко, 2022: 107; Голуб, 2023а: 92).

Учасниками спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту (наукові співробітники, аспіранти та студенти кафедр історії, правознавства та методики навчання, а також технологічної та професійної освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка) у вересні – листопаді 2023 року було проведено розвідку та безпосереднє вивчення надгробків єврейського цвинтаря.

У листопаді 2023 року представниками української наукової команди також відбулося службове відрядження з метою обміну досвідом та уточнення методології дослідження написів на надгробках, їх прочитання у селищі Меджибіж, селі Требухівці Хмельницької області, місті Бердичів Житомирської обл., селі Нова Прилука Вінницької обл., а також у місті Умань Черкаської обл. Завдяки цьому відбулася зустріч з представниками громадської організації “Єврейсько-української дружби “Меджибіж-єхаль бал шем ТОВ”, релігійної громади “Уманська єврейська асоціація”. Плідною була зустріч зі видатним фахівцем

світового рівня рабином Ізраелем Меїр Габаєм (він також директор організації Agudas Ohalei Tzadikim), знайомства з результатами його діяльності в Україні (зокрема, реставрації надгробків у селищі Меджибіж) та розшифрування написів на надгробках.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 13.03.2024 р. № 317 “Про деякі питання реалізації міжнародних наукових та науково-технічних програм та проєктів у 2024 році” й наказу Міністерства освіти і науки України від 15.03.2024 р. № 334 “Про фінансування спільних українсько-ізраїльських науково-дослідних проєктів у 2024 році” навесні цього року відновилися польові дослідження. Зокрема, вже у квітні та травні 2024 року було проведено додаткове вивчення та виявлення нових поховань на єврейському цвинтарі м. Глухова. У рамках спільного українсько-ізраїльського проєкту восени 2023 року та навесні 2024 року здійснюється максимально можливий пошук невідомих досі надгробків та у співпраці з колегами з Ізраїлю проводиться активна робота із розшифрування епітафій віднайдених надгробків (Гриценко, 2024b: 46, 47).

Крім того, вченими проєкту велася робота з уточнення текстів епітафій найцікавіших з різних точок зору надгробків. У процесі цієї роботи було виявлено низку поховань, розташованих уздовж західного кордону цвинтаря. У радянські роки вздовж цієї лінії було встановлено огорожу та влаштовано водовідвідну канаву. Через те, що викопана при цих роботах земля нікуди не вивозилася, а сипалася поруч із траншеєю безпосередньо на територію цвинтаря. Насип, що утворився таким чином, поховав під собою цілу низку надгробних плит, про існування яких через багато років ніхто вже не підозрював. У рамках експедиційних робіт на цвинтарі науковими співробітниками, студентами та аспірантами Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка було виявлено цю низку могил, здійснено точковий пошук засипаних надгробків та здійснено очищення їх від шару землі та покритої її за кількка десятиліть рослинності.

Наразі (станом на травень 2024 року) в результаті проведеної роботи виявлено 14 невідомих раніше поховань, 6 надгробків із яких збереглися фрагментарно (головним чином, це основи надгробків, без написів або такі, що містять лише завершальну усталену в єврейській традиції формулу епітафії). Таким чином, загальна кількість відомих поховань Глухівського єврейського цвинтаря наразі досягла кількості – 1056. При співпраці з ізраїльськими колегами були розшифровані тексти епітафій решти 8 надгробків, знайдених у польовий сезон осені 2023-го і весни 2024 року (Гриценко 2024b: 47; Ткаченко, 2023: 67-68; Назарова, 2019f). Усі вони є пам’ятками історії. Загальна кількість поховань Глухівського єврейського цвинтаря, які становлять інтерес з погляду історії, тепер зросла до 446.

Серед нововиявлених об’єктів особливий інтерес представляє комбінований надгробок (стела + саркофаг) над похованням незаміжньої дівчини (ім’я в епітафії відколото), доньки р. Моше Бабад, яка є нащадком відомого рабина, глави рабинського суду відомого польського міста Кракова Авраама Єгошуа Хашеля. Про це свідчить епітафія на стелі:

הבתולה בת ר משה באבד נכדית הגאון רבינו ר העשול אבד דקראקי נפט ערת אדר תרעו תנצבה	дівчинка [ім'я відбито] донька р. Моше Бабад онука гаона нашого Реббе р. Хашеля глави рабинського суду Кракова померла напередодні молодика адар [30 швата] 5676 Нехай буде її душа зав’язана у вузлі життя разом із душами....
--	--

За григоріанським календарем дата смерті дівчинки 4 лютого 1916 року. Як вона потрапила до Глухова зараз вивчають наукові співробітники проєкту, а пращури дівчинки настільки відомі і знамениті, що розповідати про її родину недоречно у межах цієї статті і вимагає окремого викладу.

Поряд із похованням дівчинки з родини Бабад було виявлено надгробок Сарі-Естер доньки р. Песах Бурштинського (Гриценко, 2024b: 46). Епітафія також написана івритом:

הבתולה	дівчина
שרה אסתר	Сара Естер
בת ר פסח	Донька р. Песах
בורשטינסקי	Бурштинський
נפטרה טז ואב	Померла 16 ава
שנת תרע"ה	Рік 5675
תנצבה	Нехай буде її душа зав'язана у вузлі життя

За григоріанським літочисленням дівчинка померла 27 липня 1915 року.

Трохи далі в цьому ж ряду між основами двох надгробків було знайдено відколота і повалена на землю мацева з могили ще однієї дівчини – Фруми, доньки Зеліка Грінблат, яка померла 22 листопада 1918 року.

פנ	Тут спочиває
הבתולה פרומא	дівчина Фрума
בת ר זעליק	донька р. Зеліка
גרינבלאט	Грінблат
נפת י"ח כסלו	Померла 18 кіслева
שנת תרע"ח	Рік 5679
תנצבה	Нехай буде її душа зав'язана у вузлі життя

По сусідству по цій же лінії було знайдено ще два поховання, надгробки яких не мають верхньої частини. Однак нижня частина містить фрагменти епітафій, які, незважаючи на втрати, становлять значний науковий інтерес. Епітафія першого з них виконана у віршованій формі російською мовою:

Лютий 1918 р.

О, донько моя! (О, дочь моя!)
 Твій образ незабутній (Твой образ незабвенный)
 Він переді мною всюди завжди (Он предо мной везде всегда)
 Він незмінно (Он неизменно),
 Як уночі на небі зірка (Как ночью на небе звезда)

За віршованим зверненням очевидно, що, як і попередні, надгробок встановлено на могилі дівчини та він вставлений її батьком. Не менш цікавим є і сам вірш. Очевидно, він являє собою скорочену (адаптовану під звернення до доньки, а не коханої) або написану по пам'яті варіацію з вірша Федора Тютчева “Ще мучуся тугою бажань...” (в оригіналі: “Еще томлюсь тоской желаний...”) 1848 року. Подаємо його в перекладі українською Максима Рильського:

Іще горять в душі бажання,
 Іще манить зір краса твоя,
 Крізь любі спогади туманні
 Іще ловлю твій образ я.

Твій образ милий та прекрасний
Всякденно видиться мені,
І недосяжний, і незгасний,
Немов зоря в височині (Тютчев, 1848).

Подібне літературне російськомовне запозичення на єврейському цвинтарі Глухова зустрічається вперше. Особливо важливо відзначити, що воно належить ще періоду імперії та Тимчасового уряду (тобто – до 1918 року). Переважна більшість надгробків цього періоду мають традиційні епітафії єврейською мовою. Подібне відтворення рядків класика свідчить не лише про асиміляцію на той час деяких членів єврейського суспільства Глухова, а й про рівень освіченості та літературні вподобання батька дівчини.

Другий надгробок, хоч і втратив свого часу верхню частину, але його епітафія все ще містить інформацію про поховану тут людину:

ראחלין גולדה	Рахлін Голда
נפטרה כז שנת תרפא	Померла 27 швата 5681 року

Голда померла 5 лютого 1921 року. Про її вік і сімейний стан зробити висновок з тексту епітафії неможливо.

Також не можна визначити вік Хаї І. Притикиної, яка померла 28 травня 1916 року. Її надгробок знайдено в цій же групі поховань і є досить рідкісною на глухівському цвинтарі формою – саркофагом. Текст на надгробку виконано російською мовою.

Вищезгадані надгробки знаходяться в одному ряду в його північній частині. У центральній частині цього ряду було виявлено повалений надгробок Цві-Гірші Фішкіна. Гірша Михелевич був службовцем і у 20-річному віці загинув під час єврейського погрому у Глухові 22-23 лютого 1918 року. Завдяки цій знахідці вдалося ідентифікувати раніше знайдений та ідентифікований надгробок, що лежить по сусідству. Він цілком ідентичне за зовнішнім виглядом, формою та розміром. Надгробок був встановлений на могилі Мойсея Фішкіна, брата Цві-Гірші, який також загинув під час того жакливого погрому. Хлопець також був службовцем, на момент загибелі йому виповнилося 18 років. Повністю відтворити текст епітафій цих надгробків неможливо, але імена і дати смерті на них чітко читаються (Назарова, 2019b: 179; Назарова, 2020: 64; Гриценко, 2024b: 46; Ворона, 2024: 91-92). Батьки втратили у ті дні відразу обидвох своїх синів і встановили на їхніх могилах однакові пам'ятники-стели. За іронією долі під час періоду радянщини та боротьби з релігією обидва ці пам'ятники втратили свої історичні місця.

Завдяки допомозі ізраїльських колег також вдалося прочитати епітафії пари надгробків, які розташовані по сусідству з місцем виявлення надгробків братів-Фішкіних:

פנ הבחור ש'זלמן בר נחום דראגילאו (Закінчення епітафії розібрати неможливо)	Тут спочиває Юнак Шнеур-Залман Син Нахума Драгілев
---	---

Незважаючи на те, що закінчення епітафії наразі розшифрувати неможливо, можна з упевненістю сказати, що цей надгробок встановлено на могилі Залмана Нохимовича Драгілева, 26-річного комерсанта, який також загинув під час погрому наприкінці лютого 1918 року (ДАКО. ф.3050, оп. 1, спр. 195: 29).

Другий ідентифікований надгробок з числа раніше виявлених відноситься до більш раннього періоду (12.06.1913 року):

פנ ר איהו בר יהודה קור ליאנסקי נט"ז סיון שנת תרעג תנצבה	Тут спочиває р. Іху(?) син Єгуди Курлянський помер 7 сівана рік 5673 Нехай буде його душа зав'язана у вузлі життя
--	--

У рамках спільного міжнародного проєкту разом із науковцями інституту єврейських досліджень імені Шехтера вдалося ще також розшифрувати епітафії трьох раніше виявлених надгробків. Важливим результатом уважної діяльності та плідної співпраці, зокрема з науковим співробітником з Ізраїлю Вірою Назаровою, стало потрактування неточностей і прогалин проведених раніше розшифрувань ще 5 надгробків. Зокрема, вдалося прочитати ім'я на жіночому надгробку:

פנ האשה רבקה בת ר ישראל שליד מרחשוין שנתרנגק תנצ בה	Тут похована жінка Рівка донька р. Ізраеля 17 мархешвана 5657 Нехай її душа буде зав'язана у вузол життя разом із душами.
--	--

За григоріанським календарем Рівка померла 24 жовтня 1896 року.

На надгробку Мойші сина Якова Непомнящого вдалося розшифрувати дату смерті покійного – 3 нісан 5673, що за григоріанським літочисленням відповідає 10 квітня 1913 року.

פנ משה בר יעקב ניפאמניאשצי נפטר ג ניסן שנת תרעג תנצבה	Тут похований Мойше син Якова Непомнящий помер 3 нісана рік 5673 Нехай буде його душа зав'язана у вузлі життя
---	---

Крім того завдяки виконанню спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту “Збереження культурної спадщини єврейського цвинтаря у Глухові Сумської області як єдиного єврейського некрополя на сході України засобами цифрової гуманітаристики”, вперше було прочитано на надгробку і тепер точно встановлено дати народження та смерті відомого єврейського письменника Лазаря Давидовича Цвейфеля, похованого на глухівському цвинтарі. Він народився 5 нісана 5575 року, що за григоріанським календарем тотожно 14 квітня 1815 року. Помер відомий письменник 9 адара 5648 року, тобто, 21 лютого 1888 року.

Завдяки старанням та науковим пошукам українських колег було виявлено ім'я та по батькові Лева Менделевича Сорокіна, надгробок якого є ще одним саркофагом, розколотим у кількох напрямках і таким, що втратив фрагмент епітафії, виконаної

російською мовою. В результаті ґрунтового очищення та промальовування напівстертих написів вдалося прочитати ім'я представниці потомствених почесних громадян Лазарєвих – поховану в 1866 році жінку, яку звали в русифікованому варіанті Луїзою Марківною. Дублюючий напис на івриті на даному надгробку відсутній.

Таким чином, у ході першого етапу співпраці українських та ізраїльських науковців було розшифровано сім епітафій нововиявлених надгробків та епітафії з трьох надгробків, прочитати які раніше не було можливим. Крім цього було внесено уточнення та доповнення до епітафій ще шести раніше виявлених надгробків.

Ретельна та методична робота триває й надалі, але навіть перші скромні результати дозволяють зробити висновки про наявність на Глухівському єврейському цвинтарі ще однієї відокремленої ділянки для поховання незаміжніх дівчат по західному кордону кладовища. Також нові знахідки підтверджують локалізацію поховань жертв єврейського погрому 22-23 лютого 1918 року у південно-західній частині цвинтаря.

Отже, зібрані історичні дані мають історичну, наукову, екологічну та хронологічну цінність та дозволяють визначити особливості розвитку глухівської єврейської громади, її найбільш відомих представників, носіїв єврейських традицій та культури за радянських часів. Восени 2024 року наші науково-дослідні роботи отримають подальше дослідження повалених та розбитих надгробків, їх підняття та опрацювання отриманої інформації з метою фізичного та інформаційного збереження цвинтаря як єврейської спадщини України, а також популяризації цієї тематики серед населення.

Література:

Ворона, 2024 – Ворона П. Встановлення осіб похованих на глухівському єврейському кладовищі – жертв погрому 1918 року // “Глухівські історико-філософські читання”: збірник наукових праць. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 91-94.

Голуб, 2023а – Голуб А.А. Глухівські євреї, проблеми укорінення, особливості поховальних плит // Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 88-91.

Голуб, 2023б – Голуб А.А. Глухівське єврейське кладовище: заснування та національна специфіка відвідування // XIII “Глухівські наукові читання – 2023. Актуальні питання суспільних і гуманітарних наук”: матеріали Міжнародної інтернет-конференції. Глухів, 2023. С. 31-32.

Гриценко, 2022 – Гриценко А., Назарова В. Поховання 1922-1991 рр. Глухівського єврейського цвинтаря в контексті історії єврейської громади міста // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, Т. 35. Кам’янець-Подільський, 2022. С. 104-112.

Гриценко, 2023а – Гриценко А.П., Гриценко В.А. Дослідження Глухівського єврейського кладовища в рамках спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проекту восени 2023 року // Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: збірник наукових праць. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 57-61. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2205> (дата звернення: 07.03.2024).

Гриценко, 2023б – Гриценко А.П., Ткаченко Н.М., Голуб А.А. Історія Глухівського єврейського цвинтаря: традиції поховань та особливості надгробків // “Актуальні питання у сучасній науці (Серія “Педагогіка”, Серія “Право”, Серія “Економіка”, Серія “Державне управління”, Серія “Техніка”, Серія “Історія та археологія”)”. Київ, 2023. № 11 (17) С. 1091-1101. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/7383> (дата звернення: 07.03.2024).

Гриценко, 2023с – Гриценко А.П., Колієнко А.А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.) // Культурологічний альманах. 2023. Вип. 3. С. 119-125. URL : <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> (дата звернення: 22.04.2024).

Гриценко, 2024а – Гриценко В. Діяльність євреїв у глухівському педагогічному інституті // “Глухівські історико-філософські читання”: збірник наукових праць. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 84-88.

Гриценко, 2024б – Гриценко А. П. Дослідження Глухівського єврейського кладовища в рамках спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проекту в 2023-2024 роках // Наука та освіта в умовах війни. Глухів, 2024. С. 44-48.

ДАКО – Державний архів Київської області.

Домонтович, 1865 – Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. Санкт-Петербург, 1865. 686 с.

- Назарова, 2020 – *Назарова В.В.* Братская могила евреев, погибших во время погрома в Глухове 7-8 марта 1918 года // *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Глухів-Київ, 2020. Випуск 13. С. 62-66.
- Назарова, 2019a – *Назарова В.В.* Еврейское кладбище города Глухова, его история, описание, особенности и роль в еврейской общине // *Духовно-нравственное воспитание*. Москва, 2019. №3. С. 69-77.
- Назарова, 2019b – *Назарова В.В.* Єврейські погроми в Глухові у 1918-1919 роках // *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2019. № 1. С. 178-184.
- Назарова, 2019c – *Назарова В.В.* История возникновения и развития еврейской общины города Глухова // *Сіверщина в історії України*. Глухів, 2019. Випуск 12. С. 203-211.
- Назарова, 2019d – *Назарова В.В.* Історико-культурне значення надгробків єврейського цвинтаря м. Глухова // *Часопис української історії*. Київ, 2019. Вип. 40. С. 135-141.
- Назарова, 2019e – *Назарова В.В.* Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. канд. іст. наук: 26.00.05. Київ, 2019. 222 с.
- Назарова, 2019f – *Назарова В.В.* Резной декор надгробий еврейского кладбища г. Глухова, его символы, семантика и художественная ценность // *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*. Матеріали третіх наукових читань. Глухів-Ніжин, 2019. С. 97-113.
- Назарова, 2019g – *Назарова В.В.* Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова XIX – початку XX століття, чий надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі // *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2019. № 2. С. 89-96.
- Прокопчук, 2023 – Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / укладачі: *Прокопчук В.С., Гриценко А.П.* Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 146 с.: фото. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> (дата звернення: 22.04.2024).
- Прокопчук, 2024 – *Прокопчук В.С., Гриценко А.П.* Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге видання: доповнене. Суми: ФОП Цьома С. П., 2024. 136 с.: фото.
- Ткаченко, 2024 – *Ткаченко Н., Гриценко А.* Жіночі поховання глухівського єврейського кладовища // *“Глухівські історико-філософські читання”*: збірник наукових праць. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 170-173.
- Ткаченко, 2023 – *Ткаченко Н.М.* Збереження історико-культурної спадщини в умовах війни як актуальна проблема сучасності // *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування*: збірник наукових праць. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 67–69.
- Тютчев, 1848 – *Тютчев Ф.* Еще горятъ в души бажанья... / Пер. М. Рильського // Сайт Укр. Ліб. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=4133> (дата звернення 20.05.2024).
- Часницький, 2009 – *Часницький М.М.* Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев: Атопол, 2009. 317 с.
- Часницький, 2011 – *Часницький М.М.* Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев: Золоті ворота, 2011. 380 с.

References

- Vorona, 2024 – *Vorona P.* Vstanovlennia osib pokhovanykh na hlukhivskomu yevreiskomu kladovyshchi – zhertv pohromu 1918 roku [Identification of the persons buried at the Gluhiv Jewish cemetery – victims of the 1918 pogrom] // *«Hlukhivski istoryko-filosofski chytannia»*: zbirnyk naukovykh prats. Hlukhiv, 2024. Vyp. 2. S. 91-94. [in Ukrainian].
- Holub, 2023a – *Holub A.A.* Hlukhivski yevrei, problemy uкорinennia, osoblyvosti pokhovalnykh plyt [Hlukhiv Jews, rooting problems, features of burial slabs] // *Aktualni pytannia doslidzhennia istorychnoi nauky y vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorychnoi osvithoi haluzi v umovakh reformuvannia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Hlukhiv, 2023. Vyp. 2. S. 88-91. [in Ukrainian].
- Holub, 2023b – *Holub A.A.* Hlukhivske yevreiske kladovyshche: zasnuvannia ta natsionalna spetsyfika vidviduvannia [Hlukhiv Jewish cemetery: establishment and national specifics of visiting] // XIII “Hlukhivski naukovy chytannia – 2023. Aktualni pytannia suspilnykh i humanitarnykh nauk”: materialy Mizhnarodnoi internet-konferentsii. Hlukhiv, 2023. S. 31-32. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, 2022 – *Hrytsenko A., Nazarova V.* Pokhovannia 1922-1991 rr. Hlukhivskoho yevreiskoho tsvyntaria v konteksti istorii yevreiskoi hromady mista [Burials 1922-1991 at the Hlukhiv Jewish Cemetery in the context of the history of the city's Jewish community] // *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*, T. 35. Kamianets-Podilskiy, 2022. S. 104–112. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, 2023a – *Hrytsenko A.P., Hrytsenko V.A.* Doslidzhennia Hlukhivskoho yevreiskoho kladovyshcha v ramkakh spilnoho ukrainsko-izraelskoho naukovo-doslidnoho proiektu voseny 2023 roku [Research of the Hlukhiv Jewish cemetery within the framework of a joint Ukrainian-Israeli research project in the fall of 2023] // *Aktualni pytannia doslidzhennia istorychnoi nauky y vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorychnoi osvithoi haluzi v umovakh reformuvannia: zbirnyk naukovykh prats*. Hlukhiv, 2023. Vyp. 2. S. 57-61. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2205> (data zvernennia: 07.03.2024). [in Ukrainian].
- Hrytsenko, 2023b – *Hrytsenko A.P., Tkachenko N.M., Holub A.A.* Istoriia Hlukhivskoho yevreiskoho tsvyntaria: tradytsii pokhovan ta osoblyvosti nadhrobki [The history of the Hlukhiv Jewish cemetery:

traditions of burials and features of tombstones] // “Aktualni pytannia u suchasni nautsi (Seriiia “Pedahohika”, Seriiia “Pravo”, Seriiia “Ekonomika”, Seriiia “Derzhavne upravlinnia”, Seriiia “Tekhnika”, Seriiia “Istoriia ta arkheolohiia”)”. Kyiv, 2023. № 11 (17) S. 1091-1101. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/7383> (data zvernennia: 07.03.2024). [in Ukrainian].

Hrytsenko, 2023c – *Hrytsenko A.P., Koliienko A.A.* Osoblyvosti vykladannia istorii ta relihiinoho vykhovannia v Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti (1874–1917 rr.) [Peculiarities of teaching history and religious education at the Hlukhiv Teachers’ Institute (1874–1917)] // *Kulturolohichniy almanakh*. 2023. Vyp. 3. S. 119-125. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> (data zvernennia: 22.12.2023). [in Ukrainian].

Hrytsenko, 2024a – *Hrytsenko V.* Diialnist yevreiv u hlukhivskomu pedahohichnomu instytuti [Activities of Jews at the Gluhiv Pedagogical Institute] // “Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia”: zbirnyk naukovykh prats. Hlukhiv, 2024. Vyp. 2. S. 84-88. [in Ukrainian].

Hrytsenko, 2024b – *Hrytsenko A.P.* Doslidzhennia Hlukhivskoho yevreiskoho kladovyshcha v ramkakh spilnogo ukrainsko-izraelskoho naukovo-doslidnogo proiektu v 2023-2024 rokakh [Research of the Hlukhiv Jewish Cemetery within the framework of a joint Ukrainian-Israeli research project in 2023-2024] // *Nauka ta osvita v umovakh viiny*. Hlukhiv, 2024. S. 44-48. [in Ukrainian].

DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. [in Ukrainian].

Domontovich, 1865 – *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Chernigovskaya guberniya* [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernigov province] / Sostav. M. Domontovich. Sankt-Peterburg, 1865. 686 s. [in Russian].

Nazarova, 2020 – *Nazarova V.V.* Bratskaya mogila evreev, pogibshykh vo vremya pogroma v Gluhove 7-8 marta 1918 goda [Mass grave of Jews killed during the pogrom in Hlukhiv on March 7-8, 1918] // *Sivershina v istoriyi Ukrainy*. Naukove vidannya. Gluhiv-Kyiv, 2020. Vipusk 13. S. 62-66. [in Russian].

Nazarova, 2019a – *Nazarova V.V.* Evrejskoe kladbishe goroda Gluhova, ego istoriya, opisanie, osobennosti i rol v evrejskoj obshine [Jewish cemetery of the city of Hlukhiv, its history, description, features and role in the Jewish community] // *Duhovno-nravstvennoe vospitanie*. Moskva, 2019. №3. S. 69-77. [in Russian].

Nazarova, 2019b – *Nazarova V.V.* Yevreiski pohromy v Hlukhovi u 1918-1919 rokakh [Jewish pogroms in Hlukhiv in 1918-1919] // *Sivrianskyi litopys*. Chernihiv, 2019. № 1. S. 178-184. [in Ukrainian].

Nazarova, 2019c – *Nazarova V.V.* Istoriya vzniknoveniya i razvitiya evrejskoj obshiny goroda Gluhova [History of the emergence and development of the Jewish community of the city of Glukhov] // *Sivershina v istoriyi Ukrainy*. Gluhiv, 2019. Vipusk 12. S. 203-211. [in Russian].

Nazarova, 2019d – *Nazarova V.V.* Istoryko-kulturne znachennia nadhrobky yevreiskoho tsvyntaria m. Hlukhova [Historical and cultural significance of tombstones of the Jewish cemeteries of Hlukhiv] // *Chasopys ukrainskoi istorii*. Kyiv, 2019. Vyp. 40. S. 135-141. [in Ukrainian].

Nazarova, 2019e – *Nazarova V.V.* Nadhrobky XIX – pochatku XX st. yevreiskoho kladovyshcha mista Hlukhova yak obiekty kulturnoi spadshchyny: dys. kand. ist. nauk: 26.00.05. [Tombstones of the 19th and early 20th centuries. of the Jewish cemetery of the city of Hlukhiv as objects of cultural heritage: diss. Ph.D. history Sciences: 26.00.05]. Kyiv, 2019. 222 s. [in Ukrainian].

Nazarova, 2019f – *Nazarova V.V.* Reznij dekor nadgrobij yevreiskogo kladbisha g. Gluhova, ego simvoly, semantika i hudozhestvennaya cennost [Carved decoration of tombstones of the Jewish cemetery in Hlukhiv, its symbols, semantics and artistic value] // *Ukrayinska nekropolistika v konteksti suchasnogo istoriografichnogo procesu*. Materiali tretih naukovykh chitan. Gluhiv-Nizhin, 2019. S. 97-113. [in Russian].

Nazarova, 2019g – *Nazarova V.V.* Frahmenty biohrafii naiiaskravishykh predstavnykiv yevreiskoi obshchyny m. Hlukhova XIX – pochatku XX stolittia, chy nadhrobky na mohylakh zberekhlysia na hlukhivskomu yevreiskomu kladovyshchi [Fragments of biographies of the most prominent representatives of the Jewish community of Hlukhiv in the 19th and early 20th centuries, whose gravestones are preserved in the Hlukhiv Jewish cemetery] // *Sivrianskyi litopys*. Chernihiv, 2019. № 2. S. 89-96. [in Ukrainian].

Prokopchuk, 2023 – *Pamyatkookhoronna robota v zakladakh zahal’noyi seredn’oyi osvity: navchal’no-metodychnyy posibnyk* [Monument preservation work in general secondary education institutions: educational and methodological manual] / ukladachi: Prokopchuk V. S., Hrytsenko A. P. Hlukhiv: Hlukhivs’kyy NPU im. O. Dovzhenka, 2023. 146 s.: foto. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> (data zvernennya: 22.04.2024). [in Ukrainian].

Prokopchuk, 2024 – *Prokopchuk V.S., Hrytsenko A.P.* Pamyatkookhoronna robota v zakladakh zahal’noyi seredn’oyi osvity: navchal’no-metodychnyy posibnyk: 2-he vydannya: dopovnene [Monument preservation work in institutions of general secondary education: educational and methodological guide: 2nd edition: supplemented]. Sumy: FOP Ts’oma S. P., 2024. 136 s.: foto. [in Ukrainian].

Tkachenko, 2024 – *Tkachenko N., Hrytsenko A.* Zhinochi pokhovannia hlukhivskoho yevreiskoho kladovyshcha [Women’s burials of the Hlukhiv Jewish cemetery] // “Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia”: zbirnyk naukovykh prats. Hlukhiv, 2024. Vyp. 2. S. 170-173. [in Ukrainian].

Tkachenko, 2023 – *Tkachenko N.M.* Zberezhennia istoriko-kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny yak aktualna problema suchasnosti [Preservation of historical and cultural heritage in the conditions

of war as an urgent problem of modern times] // Aktualni pytannia doslidzhennia istorychnoi nauky y vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorychnoi osvithoi haluzi v umovakh reformuvannia: zbirnyk naukovykh prats. Hlukhiv, 2023. Vyp. 2. S. 67–69. [in Ukrainian].

Tiutchev, 1848 – *Tiutchev F.* Ishche horiat v dushi bazhannia... [Desires still burn in the soul...] / Per. M. Rylskoho // Sait Ukr. Lib. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=4133> (data zvernennia 20.05.2024). [in Ukrainian].

Chasnickij, 2009 – *Chasnickij M.M.* Hlukhiv. Evrei. Pamyat zhiva... Stranicy istorii evrejskoj obshiny Gluhovshiny [Hlukhiv. Jews. Memory lives on... Pages of history of the Jewish community of Glukhovshchina]. Kiev: Atopol, 2009. 317 s. [in Russian].

Chasnickij, 2011 – *Chasnickij M.M.* Evrei. Hlukhiv i Sumshina. Stranicy istorii evreev Gluhovshiny i Sumshiny [Jews. Hlukhiv and Sumy region. Pages of history of Jews of Hlukhiv and Sumy region]. Kiev: Zoloti vorota, 2011. 380 s. [in Russian].

Отримано 05.04.2024

Отримано в доопрацьованому вигляді 20.04.2024

Прийнято до друку 05.05.2024

Submitted 05.04.2024

Received in revised form 20.04.2024

Accepted for publication 05.05.2024

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.17

NAZARA.KOTELNYTSKYI

International Scientific and Technical University named after academician Y. Bugai (Ukraine)

“LETTERS FROM CHERNIHIV REGION” BY I.L. SHRAG AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT-BANK UKRAINE (80S OF THE 19TH CENTURY)

Abstract. *The article analyzes the public epistolary of the well-known representative of the Zemstvo liberal party of the Northern Left Bank – Ilya Ludvigovich Shrag. The author comes to the conclusion that “Letters from the Chernihiv region” by I. Shrag is a unique and important source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 80s of the XIX century, which very eloquently testifies to the ideological and political imperatives of the opposition aristocratic front of the region. In the public epistolary of Ilya Ludvigovich, which was published on the pages of the famous Ukrainian almanac Pravda, a panorama of social life in the Chernihiv province during the Counter-Reforms of Emperor Alexander III is presented, as well as the evaluation judgments and characteristics of the famous liberal regarding the general atmosphere of changes that took place in the Russian Empire at this time. period. In his letters, I. Shrag very eloquently characterized the historical genesis of the reign of Emperor Alexander III, which, according to the actor, was directly connected with the history of the Great Moscow State; presented albeit subjective, but very vivid characteristics to the ruling persons of the Chernihiv province at that time from the circle of reactionary politicians, in particular the Chernihiv governor – O.Anastasyev, emphasizing the demoralizing role of such officials in the life of the province; in sufficient detail, using specific examples, highlighted the reasons for the fundamental and irreconcilable conflict between the members of the Zemstvo liberal party of northern Ukraine and the conservative bureaucracy and the administration of the governor; as a professional lawyer, I. Shrag carried out a legal analysis of the basic counter-reforms of Alexander III – Zemstvo, judicial and city, rightly pointing out the great degradation of the country and society, which these legislative acts caused.*

Keywords: I. Shrag, “Letters from Chernihiv Region”, Zemstvo Liberal Party, Chernihiv Province.

Citation. Kotelnitskyi N.A. “Letters from Chernihiv Region” by I.L. Shrag as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the North of the Left-Bank Ukraine (80s of the 19th century). *Sumskiy istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XLII. 2024. Pp.17-23 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.17

Котельницький Н.А.

Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Ю.Бугая (Україна)

“ЛИСТИ З ЧЕРНІГІВЩИНИ” І.Л.ШРАГА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (80-ті РОКИ XIX СТ.)

Анотація. У статті аналізується публічний епістолярій відомого представника земської ліберальної партії Північного Лівобережжя – Іллі Людвіговича Шрага. Автор приходить до висновку про те, що “Листи з Чернігівщини” І.Шрага є унікальним та важливим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х роках XIX ст., яке дуже красномовно свідчить про ідеологічні та політичні

Copyright: © 2024 by the author(s)

© 2024 автор(и)

імперативи опозиційної аристократичної фронди регіону. У публічному епістолярії Іллі Людвиговича, який був опублікований на сторінках славетного українського альманаху “Правда”, презентована панорама суспільного життя у Чернігівській губернії за доби Контрреформ імператора Олександра III, оціночні судження та характеристики відомого ліберала щодо загальної атмосфери змін, що відбулись у Російській імперії у цей період. У своїх листах І.Шраг дуже промовисто охарактеризував історичну генезу періоду правління імператора Олександра III, який, на переконання діяча, був прямо пов’язаний з історією Великого Царства Московського; подав хоч і суб’єктивні, але дуже яскраві характеристики панівним на той час владним персонам Чернігівської губернії з кола реакційного політикуму, зокрема чернігівському губернатору – О.Анастасьєву, підкресливши деморалізуючу роль подібних посадовців у житті провінції; достатньо детально, на конкретних прикладах, висвітлив причини принципового та непримиренного конфлікту між членами земської ліберальної партії північної України та консервативною бюрократією і адміністрацією губернатора; як професійний адвокат, І.Шраг здійснив правовий аналіз базових контрреформ Олександра III – земської, судової та міської, справедливо вказуючи на велику деградацію країни та суспільства, яку зумовили ці законодавчі акти.

Ключові слова: І.Шраг, “Листи з Чернігівщини”, земська ліберальна партія, Чернігівська губернія.

Цитування. Котельницький Н.А. “Листи з Чернігівщини” І.Л.Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80-ті роки XIX ст.) // Сумський історико-архівний журнал. №XLII. 2024. С.17-23 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.17

Історія земського ліберального руху належить до актуальних, але маловідомих та малодосліджених проблем української історіографії. У зв’язку з цим, вивчення маловідомих історичних першоджерел має важливе значення, оскільки дозволяє науковцям сформулювати необхідний джерельний корпус для дослідження цілого комплексу проблем, пов’язаних з різними аспектами історії українського земського лібералізму. На наш погляд, яскравим прикладом у цьому плані можна вважати публіцистику видатного представника земської ліберальної партії північної України 60-80-х років XIX ст., відомого юриста і громадського діяча – Іллі Людвиговича Шрага (1847-1919). Автор цих рядків вже зробив декілька кроків у справі виявлення, запровадження до міжнародного наукового обігу та вивчення ряду як публіцистичних творів політика, так і його епістолярію «чернігівського» періоду діяльності (Котельницький, 2020; Котельницький, 2021). Втім, ми вважаємо корисним звернути увагу української історичної науки на ще один корпус першоджерел, які належать перу Іллі Людвиговича. Мова йде про вже відомі для вітчизняної історіографії (І.Л.Шраг, 1997; Шевченко, 2012), але належним чином не досліджені “Листи з Чернігівщини”, які були опубліковані репрезентантом опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя на той момент на території Австро-Угорської імперії, у столиці українських земель корони Габсбургів - Львові, на сторінках славетного альманаху “Правда”, який видавався колами українського національного руху у дуальній імперії.

“Листи” у формі 12 епістол були опубліковані у першій половині 1890-х років, але їх зміст безпосередньо стосується досліджуваного нами періоду діяльності земської ліберальної партії Чернігівської губернії, яка входила до складу Російської імперії. Спробуємо проаналізувати контент саме тих листів діяча, у яких наявна інформація про представників земської опозиції українського Полісся та їх подвижницьку діяльність.

Перший лист І.Шрага був опублікований у 1892 р. і був присвячений одіозній постаті чернігівського губернатора О.Анастасьєва, каденція якого тривала з 1885 по 1892 рік. Член ліберальної партії вказував, що О.Анастасьєв був яскравим представником

консервативної частини громадськості губернії, яка віддано служила деспотичному режиму імператора Олександра III. Цьому дуже сприяла доба Контрреформ у Російській імперії, яка набрала небачених обертів з 1882р., надання “драконівських” повноважень поліцейським органам, ліквідація системи виборних мирових судів у провінції та впровадження замість них інституту земських начальників, який уособлював всю реакційну сутність російського самодержавного режиму. І.Шраг на конкретних життєвих прикладах провінції, у тому числі за участі дуже відомих репрезентантів консервативної аристократії, скажімо – графа Г.Милорадовича, показав, що представники поліції, за мовчазної згоди О.Анастасьєва, вчиняли свавільні дії та різного роду кричущі неподобства по відношенню до населення губернії, наприклад масові акти фізичних покарань селянства за «опозицію» владі, тим самим забезпечивши у країні режим беззаконня. Земських начальників І.Шраг дуже вдало порівняв з дворянами-опричниками доби Великого Царства Московського періоду правління І.Грозного. Населення губернії могло формально подавати скарги до канцелярії Губернського правління, але на практиці це не давало жодних результатів, адже кругова порука в інституціях місцевої влади робила свою справу – усі представники місцевого істеблішменту повинні були виконувати забаганки О.Анастасьєва, щоб не втратити свої посади. Окремо І.Шраг яскраво проілюстрував велику залежність осередків Російської Православної Церкви від патронату губернатора – починаючи від добродійної діяльності, актів прямої ідеологічної підтримки абсолютистського режиму, у тому числі у вигляді пастирських проповідей до фактичного чиновницького статусу членів клерикального світу. І.Шраг зауважив, що незважаючи на те, що у Російській імперії були популярними маніпуляційні твердження про нібито дискримінаційне відношення до представників православної віри в Австро-Угорській імперії, реальне становище православ'я в Україні було не кращим - залежність від влади по усім параметрам була очевидною. У цілому ж, І.Шраг констатував, що зразково-показова політика О.Анастасьєва у Чернігівській губернії не залишилася поза увагою верховного абсолютистського режиму, адже вже у 1892 р. його за «великі заслуги» було призначено членом Державної Ради Російської імперії (Шраг, 1892).

У 1893 р. Ілля Людвигович опублікував на шпальтах альманаху цілий ряд листів. Так, один з них був присвячений переслідуванню чернігівським губернатором О.Анастасьєвим члена опозиційної аристократичної фронди регіону, видатного ученого-економіста і статистика – В.Варзара. І.Шраг зазначив, що у перші роки правління губернією між губернатором та В.Варзаром не було великих проблем - член ліберальної партії без особливих проблем посідав різноманітні, почесні та непогано оплачувані посади у системі місцевого самоврядування: обирався та затверджувався дільничним та мировим суддею, повітовим та губернським земським гласним, головою Чернігівської повітової земської управи тощо. Більше того, саме за підтримки керманича краю В.Варзар отримав цілком заслужені, статусні нагороди від верховної влади Російської імперії, передусім – за досягнення у розвитку статистичної науки.

Однак, після невеликого проміжку часу взаємовідносини між ними катастрофічно погіршились. Причиною цього, на думку І.Шрага, було не політичне позиціонування В.Варзара як ліберала та опозиціонера, а зовсім інші фактори. Першим з них можна вважати категоричну та принципову відмову В.Варзара підтримати під час виборів голови Чернігівського губернського зібрання дворянства кандидатуру графа Г.Милорадовича, яку лобював О.Анастасьєв. Відмова від підтримки креатури губернатора на цю посаду коштувала В.Варзару його протекції.

Іншим фактором стала офіційна скарга, направлена Чернігівським повітовим земством до Правлячого Сенату, з оскарженням посадових дій О.Анастасьєва. Справа у тому, що усі натуральні повинності, які відбувало кріпосне селянство до 1861 р., земські

інституції конвертували у фінансовий еквівалент, по суті запровадивши профільний земський податок. Селяни, сплативши цей податок до повітової земської управи, жодним чином не були зобов'язані виконувати будь-яких робіт у провінції – для виконання цих функцій органи місцевого самоврядування наймали на земську службу професійно підготовлених співробітників, які, отримуючи офіційні посадові оклади, виконували покладені на них обов'язки. Однак, О.Анастасьєв, симпатизуючи історичному періоду імператора Миколи I, був невдоволений новими порядками.

Зимові сезони кінця 1880-х років були дуже сніжними, а тому транспортні артерії Чернігівської губернії були проблемними для проїзду, зокрема кортежів очільників регіону. Розгніваний О.Анастасьєв наказав поліції зігнати 900 селян для розчищення головних доріг краю, зокрема у Чернігівському повіті. Втім, зрозумівши, що цього можновладці губернії не мали права робити згідно законодавства, канцелярія губернатора звернулась до Чернігівського повітового земства з вимогою заплатити з земського бюджету селянам за їх роботу, мотивуючи це тим, що в усьому винні представники поліції, які змусили селян це зробити, а не губернаторська канцелярія.

Документ був розглянутий на повітових земських зборах, і за поданням представників ліберальної партії – В.Хижнякова та В.Варзара, вимога губернатора була визнана протизаконною. Повітове земство офіційно відмовилось асигнувати фінанси з бюджету на ці потреби та прийняло рішення про направлення до Правлячого Сенату скарги щодо свавільних дій та рішень О.Анастасьєва. Згідно наказу міністра внутрішніх справ Російської імперії, до речі вихідця з Чернігівської губернії – І.Дурново, О.Анастасьєв був змушений заплатити селянам за виконану роботу з консолідованого бюджету Чернігівської губернії. Саме після цього губернатор заявив своєму оточенню, що більше ніколи не буде підтримувати В.Варзара. Натякав І.Шраг й на персональну меркантильність О.Анастасьєва у релігійних та особистих справах, наприклад про наявність його комерційного інтересу у благодійних проектах по відновленню духовних святинь Чернігова – храмів домонгольської доби та махінацій з підставними особами по отриманню коштів з Чернігівського міського громадського банку. У цілому ж, Ілля Людвигович прямо заявив, що постать О.Анастасьєва внесла повну деморалізацію у суспільне життя Чернігівської губернії, а його щиросердна підтримка державної ідеології – аури російського імперського шовінізму та націоналізму, повне придушення будь-яких проявів альтернативної громадської думки та опозиційних течій, зробили нестерпними атмосферу буття населення. Діяч прямо вказував на неминуче банкрутство та крах російського монархічного режиму (Шраг, 1893: 49).

У наступному листі І.Шраг, як професійний правник, здійснив порівняльний аналіз Положення про земські установи 1864 р. і Положення 1890 р. Ілля Людвигович прямо заявив, що законодавчий акт 1890 р. максимально нівелював права і свободи не тільки земських інститутів, а й провінційних територіальних громад, ліквідувавши автономність, встановивши суцільний адміністративний нагляд і контроль за установами місцевого самоврядування.

Відомий ліберал наголошував на тому, що за Положенням 1864 р. земства були всестановими, демократичними органами громадського управління, які не мали станового, кастового характеру. Положення ж 1890 р. було протилежністю згаданим правовим принципам: контрольний пакет у земських зібраннях отримало дворянство, оскільки на земських виборах було повернуто становий ценз; селянство і міщанство обиралось інструментом пасивного, опосередкованого виборчого права, а тому отримало мінімальне представництво у земських зборах; представники клерикальних кіл взагалі законодавчо втратили можливість свого представництва, за виключенням наданого права керманічам відповідних єпархій призначати одного депутата до повітового та губерньського земського зібрання.

За Положенням 1864 р. арбітром у взаємовідносинах між земськими інституціями та губернськими адміністраціями був Правлячий Сенат, який виконував функції апеляційної та касаційної судової інстанції. На противагу, згідно Положення 1890 р., імперський уряд та особливо губернатор отримали право не тільки призупиняти ухвалені земствами рішення, а й повністю їх скасовувати на свій розсуд, якщо регіональна бюрократія побачить будь-яку “загрозу” у прийнятих земськими зібраннями рішеннях.

Крім того, створені губернські по земським справам присутствія стали судово-юридичними органами, до складу яких входила уся губернаторська верхівка, яка мала комплекс інструментів щодо повного нагляду, контролю, відміни постанов земських зібрань та подання скарг на дії земств до Правлячого Сенату. Вказані присутствія отримали право на адміністративне судочинство по відношенню до посадових осіб місцевого самоврядування.

За Положенням 1890 р. увесь склад виконавчих органів земського самоврядування – повітових та губернських управ затверджувались губернською адміністрацією, а посадовці цих управ у якості “пряники” отримували права державної служби з усіма відповідними преференціями (Шраг, 1893: 51).

Як бачимо, позиція Іллі Людвиговича щодо оцінки земської контрреформи 1890 р. повністю солідаризується з висновками по цій проблемі, до яких прийшов беззаперечний керманіч опозиційної аристократичної фронди Сіверщини – І.Петрункевич (Котельницький, 2022).

В одному з листів, І.Шраг з великим розчаруванням констатував, що клопотання демократичної частини депутатського корпусу Чернігівського губернського земського зібрання щодо відміни, або ж хоча б послаблення практики фізичних покарань селянства не були підтримані зборами, оскільки лідер консерваторів – граф Г.Милорадович заявив, що подібного роду питання не є компетенцією земських установ, а тому він забороняє публічний розгляд доповіді губернської земської управи з цього приводу. Ліберали вказали, що позиція графа є протиправною, підготували скаргу щодо його дій до Правлячого Сенату, але для її офіційного подання не вистачило підписів гласних – провінційний бомонд “добре відчував” зміну політичної кон’юнктури у державі.

Окремо, Ілля Людвигович душе шанобливо відреагував на чергове призначення у 1887 р. головою Чернігівської губернської земської управи знаного прогресиста, колишнього міського голови Чернігова та його соратника по ліберальній партії українського Полісся – В.Хижнякова, якого він вважав справжнім подвижником земської справи у краї. І хоча граф Г.Милорадович лобіював на цю посаду свого “протеже”, відомого представника глухівської консервативної аристократії – Ф.Уманця, все ж зібрання абсолютної більшості голосів підтримало В.Хижнякова (Шраг, 1893: 52).

Поряд з аналізом Положення про земські установи 1890 р., І.Шраг проаналізував й інші вагомні контрреформи імператора Олександра III – міську та судову. Наприклад, як й І.Петрункевич, дуже позитивно оцінюючи судову реформу 1864 р., проведену за часів імператора Олександра II, І.Шраг наголошував на тому, що подібні модерні трансформації європейської генези не змогли прижитись в “азіатській атмосфері” Російської імперії. Вже у другій половині 70-х років XIX ст. почався відкат до старих, дореформених традицій судової системи монархії Романових, а наприкінці 1880-х років вона повернулася до часів імператора Миколи I: мирові суди були ліквідовані, публічність та змагальність процесів нейтралізована, адвокатура та нотаріат підпорядковані вже консервативним органам губернських судів, інститут присяжних засідателів деморалізований і деформований впровадженням “становим наглядом громадськості” та кричущим порушенням принципу невтручання владних інститутів у функціонування судової системи (Шраг, 1895: 72).

Ілля Людвигович, аналізуючи міське Положення, яке почало діяти у 1892 р. показав, що права та свободи більшості міщан, у порівнянні з законодавчим актом 1870 р. були зведені до мінімуму. Запроваджений катастрофічно великий майновий ценз унеможливив обрання до міських дум і управ представників демократичних, прогресивних кіл міст, натомість більшість у цих установах отримали репрезентанти великої аристократії, які були міськими рантьє та представники заможного купецтва, торгівлі і комерції. І.Шраг вказав на те, що як міські думи, так і управи були поставлені під адміністративний контроль адміністрацій губернаторів та регіональної бюрократії, що колосальним чином позначилось на діяльності системи міського самоврядування (Шраг, 1893: 54).

І.Шраг з осудом охарактеризував як принципово неприйнятну спробу Уряду ліквідувати усі революційні досягнення земського самоврядування у сфері створення розгалуженої мережі стаціонарної медичної допомоги населенню провінції, якої взагалі не існувало у Російській імперії до епохи Великих реформ (Шраг, 1895: 78).

Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що “Листи з Чернігівщини” І.Шрага є унікальним та важливим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 1880-х роках, яке дуже красномовно свідчить про ідеологічні та політичні імперативи опозиційної аристократичної фронди регіону. У публічному епістолярії Іллі Людвиговича, який був опублікований на сторінках славетного українського альманаху “Правда”, презентована панорама суспільного життя у Чернігівській губернії за доби Контрреформ імператора Олександра III, оціночні судження та характеристики відомого ліберала щодо загальної атмосфери змін, що відбулись у Російській імперії у цей період. На наше переконання, відвертість І.Шрага була зумовлена тим, що його епістоли публікувались хоч і на території українських земель, але на той момент на території іншої держави – Австро-Угорської імперії. Відповідно, представник земської ліберальної партії не остерігався можливих наслідків з боку «компетентних» органів Російської імперії, у тому числі – силового, юридичного та політичного характеру.

У своїх листах І.Шраг дуже промовисто охарактеризував історичну генезу періоду правління імператора Олександра III, який, на переконання діяча, був прямо пов’язаний з історією Великого Царства Московського; подав хоч і суб’єктивні, але дуже яскраві характеристики панівним на той час владним персонам Чернігівської губернії з кола реакційного політикуму, зокрема чернігівському губернатору – О.Анастасьєву, підкресливши деморалізуючу роль подібних посадовців у житті провінції; достатньо детально, на конкретних прикладах, висвітлив причини принципового та непримиренного конфлікту між членами земської ліберальної партії північної України та консервативною бюрократією і адміністрацією губернатора; як професійний адвокат, І.Шраг здійснив правовий аналіз базових контрреформ Олександра III – земської, судової та міської, справедливо вказуючи на велику деградацію країни та суспільства, яку зумовили ці законодавчі акти. На наше переконання, “Листи з Чернігівщини” І.Шрага мають вагоме значення ще й тому, що, опубліковані на території українських земель іншої держави виключно українською мовою, адже з публічним використанням цієї мови були проблеми в обох країнах, вони виконували архіважливу комунікаційну роль між українськими громадами двох імперій – Російської та Австро-Угорської, тим самим забезпечуючи у такий спосіб соборну єдність українських територій, які на момент 1880-х років не мали власної держави.

Література:

Шраг, 1997 – Шраг. І І.Л.Шраг: документи і матеріали. Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 1997. С.59-126.

Котельницький, 2020 – Котельницький Н. “Братское послание украинцев сербскому обществу “Заря” з особистого архіву І. Л. Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) // Сіверщина в історії України. 2020. Випуск 13. С. 205-208.

Котельницький, 2020 – *Котельницький Н.* Питання української національної ідентичності у діяльності земської ліберальної партії північної України у 80 рр. XIX ст. (на прикладі І. Л. Шрага) // *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. №2. С. 116-120.

Котельницький, 2021 – *Котельницький Н.* Публіцистика І.Л. Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) // *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. Випуск 12. С. 53-68.

Котельницький, 2022 – *Котельницький Н.* Доба Контрреформ (1882-1892) у Російській імперії на сторінках мемуарів І.І.Петрункевича (1843-1928) // *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Випуск 9. Чернігів, 2022. С. 120-126.

Шевченко, 2012 – *Шевченко В.* “Листи з Чернігівщини” І.Шрага як історичне джерело // *Шрагівські читання*. 2012. Випуск 2. С. 4-9.

Шраг, 1892 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист I // *Правда* (Львів). Випуск 45. С. 704-709.

Шраг, 1893 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист II // *Правда* (Львів). Том 16. Випуск 49. С. 144-149.

Шраг, 1893 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист III // *Правда* (Львів). Том 17. Випуск 51. С. 254-260.

Шраг, 1893 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист III // *Правда* (Львів). Том 17. Випуск 52. С. 326-330.

Шраг, 1893 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист V // *Правда* (Львів). Том 18. Випуск 54. С. 503-508.

Шраг, 1895 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист VIII // *Правда* (Львів). Том 24. Випуск 72. С. 41-46.

Шраг, 1895 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист IX // *Правда* (Львів). Том 26. Випуск 78. С. 551-556.

References:

Shrag, 1997 – *Shrag I.* I.L.Shrag: dokumenty i materialy [I.L.Shrag: documents and materials]. Chernigiv: RVK “Desnjans’ka pravda”, 1997. S.59-126. [in Ukrainian]

Kotelnyckyj, 2020 – *Kotelnyckyj N.* “Bratskoe poslanje ukrajincev serbskomu obshhestvu “Zarya” z osobystogo arhivu I. L. Shraga jak dzherelo z istorii’ zems’kogo liberal’nogo ruhu na pivnoci Livoberezhnoi’ Ukra’ny (60-80 rr. XIX st.) [“Brotherly Epistle of Ukrainians to the Serbian Society “Zarya” from the personal archive of I. L. Shrag as a source of the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60-80s of the 19th century)] // *Siversshyna v istorii’ Ukra’ny*. 2020. Vypusk 13. S. 205-208. [in Ukrainian]

Kotelnyckyj, 2020 – *Kotelnyckyj N.* Pytannja ukrai’ns’koi’ nacional’noi’ identychnosti u dijal’nosti zems’koi’ liberal’noi’ partii’ pivnichnoi’ Ukra’ny u 80 rr. XIX st. (na prykladi I.L. Shraga) [The issue of Ukrainian national identity in the activities of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the 1980s. 19th century (on the example of I.L. Shrag)] // *Istorychni i politologichni doslidzhennja*. 2020. №2. S. 116-120. [in Ukrainian]

Kotelnyckyj, 2021 – *Kotelnyckyj N.* Publicystyka I.L. Shraga jak dzherelo z istorii’ zems’kogo liberal’nogo ruhu na pivnoci Livoberezhnoi’ Ukra’ny (60-80 rr. XIX st.) [I.L. Shrag’s journalism as a source of the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)] // *Socium. Dokument. Komunikacija*. 2021. Vypusk 12. S. 53-68. [in Ukrainian]

Kotelnyckyj, 2022 – *Kotelnyckyj N.* Доба Kontreform (1882-1892) u Rosijs’kij imperii’ na storinkah memuariv I.I.Petrunkевича (1843-1928) [The era of Counter-Reforms (1882-1892) in the Russian Empire on the pages of the memoirs of I.I.Petrunkевич (1843-1928)] // *Rozumovs’ki zustrichi: zbirnyk naukovykh prac’*. Vypusk 9. Chernigiv, 2022. S. 120-126. [in Ukrainian]

Shevchenko, 2012 – *Shevchenko V.* “Lysty z Chernigivshhyny” I.Shraga jak istorychne dzherelo [“Letters from Chernihiv Region” by I. Shrag as a historical source] // *Shragivs’ki chytannja*. 2012. Vypusk 2. S. 4-9. [in Ukrainian]

Shrag, 1892 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst I [Letters from Chernihiv region. Letter I] // *Pravda* (L’viv). Vypusk 45. S. 704-709. [in Ukrainian]

Shrag, 1893 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst II [Letters from Chernihiv region. Letter II] // *Pravda* (L’viv). Tom 16. Vypusk 49. S. 144-149. [in Ukrainian]

Shrag, 1893 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst III [Letters from Chernihiv region. Letter III] // *Pravda* (L’viv). Tom 17. Vypusk 51. S. 254-260. [in Ukrainian]

Shrag, 1893 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst III [Letters from Chernihiv region. Letter III] // *Pravda* (L’viv). Tom 17. Vypusk 52. S. 326-330. [in Ukrainian]

Shrag, 1893 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst V [Letters from Chernihiv region. Letter V] // *Pravda* (L’viv). Tom 18. Vypusk 54. S. 503-508. [in Ukrainian]

Shrag, 1895 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst VIII [Letters from Chernihiv region. Letter VIII] // *Pravda* (L’viv). Tom 24. Vypusk 72. S. 41-46. [in Ukrainian]

Shrag, 1895 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst IX [Letters from Chernihiv region. Letter IX] // *Pravda* (L’viv). Tom 26. Vypusk 78. S. 551-556. [in Ukrainian]

Отримано 25.04.2024

Отримано в доопрацьованому вигляді 01.05.2024

Прийнято до друку 10.05.2024

Submitted 25.04.2024

Received in revised form 01.05.2024

Accepted for publication 10.05.2024

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.24

MYKOLAD. HALIV, VASYLI. ILNYTSKYI, KATERYNAM. DUBYNA
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine)

TEACHERS OF PUBLIC (PRIMARY) SCHOOLS OF DROHOBYCH DISTRICT OF WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (1918–1919)

Abstract. The purpose of the article is to analyze the number, national composition, and participation in state-building processes of primary school teachers of the Drohobych district of the West Ukrainian People's Republic (WUPR) from the time of the formation of the Ukrainian government in November 1918 until the Polish occupation of Drohobych district in May 1919. Research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, authorial objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis) and special-historical (historical-systemic, historical-typological, historical-genetic, historical-comparative) methods. The Scientific Novelty: for the first time, the number, national composition, participation in state-building processes of primary school teachers of the Drohobych district of WUPR were investigated.

As a result of the research, it was established that by November 1, 1918, 370 primary school teachers worked in Drohobych district, of which only 87 were Ukrainians. At the end of November 1918, the Ukrainian educational authorities of the Drohobych district, headed by I. Lishchynskyi, obliged the teachers to take an oath of loyalty to the Ukrainian state. This act was initially performed by 132 teachers: 87 Ukrainians, 37 Jews and 8 Poles. By February 1919, 80 new teachers were accepted: 61 Ukrainians, 14 Poles, 5 Jews. Thus, the number of teachers in primary schools of the Drohobych district of WUPR reached 212 people. Some of the teachers (S. Kuzhil, E. Kuziv, I. Lishchynskyi, P. Lopata, K. Matsyuk, V. Ratal'skyi, etc.) took an active part in the processes of building the Ukrainian state. It has been investigated that the branch of the Society "Mutual Aid of Galician and Bukovynian Teachers", which published the newspaper "New School" ("Nova Schkola") since March 1919, continued to be active in the Drohobych district.

Keywords: teachers, public (primary) schools, Drohobych district, West Ukrainian People's Republic.

Citation. Haliv M, Ilnytskyi V., Dubyna K. Teachers of public (primary) schools of Drohobych district of West Ukrainian People's Republic (1918–1919). *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XLII. 2024. Pp.24-35 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.24

ГАЛІВ М.Д., ІЛЬНИЦЬКИЙ В.І., ДУБИНА К.М.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Україна)

УЧИТЕЛІ НАРОДНИХ (ПОЧАТКОВИХ) ШКІЛ ДРОГОБИЦЬКОГО ПОВІТУ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918–1919)

Анотація. Мета статті – проаналізувати чисельність, національний склад, участь в державотворчих процесах учителів народних (початкових) шкіл Дрогобицького повіту Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) від часу становлення української влади у листопаді 1918 р. до польської окупації Дрогобищини у травні 1919 р. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, авторської об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез) та спеціально-історичні (історико-системний,

історико-типологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний) методи. Наукова новизна: уперше досліджено чисельність, національний склад, участь в державотворчих процесах учителів народних (початкових) шкіл Дрогобицького повіту ЗУНР.

У результаті дослідження встановлено, що до 1 листопада 1918 р. у Дрогобицькому повіті працювало 370 учителів початкових шкіл, з них лише 87 українців. Наприкінці листопада 1918 р. українські органи управління освітою Дрогобицького повіту на чолі з І. Ліщинським зобов'язали вчителів скласти присягу на вірність Українській державі. Цей акт спочатку виконали 132 педагоги: 87 українців, 37 євреїв і 8 поляків. До лютого 1919 р. було прийнято 80 нових вчителів: 61 українець, 14 поляків, 5 євреїв. Тож кількість учителів у початкових школах Дрогобицького повіту ЗУНР сягнула 212 осіб. Частина учителів (С. Кузьміль, Є. Кузів, І. Ліщинський, П. Лопата, К. Мацюк, В. Ратальський та ін.) взяли активну участь у державотворчих процесах. На Дрогобищині у досліджуваний період продовжував активно діяти осередок Товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів” на чолі з Костем Мацюком. З березня 1919 р. осередок видавав газету “Нова школа”.

Ключові слова: учителі, народні (початкові) школи, Дрогобицький повіт, Західно-Українська Народна Республіка.

Цитування: Галів М.Д., Ільницький В.І., Дубина К.М. Учителі народних (початкових) шкіл Дрогобицького повіту Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) // Сумський історико-архівний журнал. №XLII. 2024. С.24-35 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.24

Цьогоріч виповнюється 105 років з часу утворення Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР). У межах дослідження історії ЗУНР недостатньо вивченими залишаються громадсько-політичні, культурно-освітні, соціальні та економічні аспекти життя населення тих чи тих повітів новоствореної держави, зокрема й Дрогобицького. Серед тематичних проблем окресленого періоду, які потребують ретельного опрацювання, виділимо освітню сферу, зокрема становище учительства народних (початкових) шкіл, участі педагогів у державотворчих процесах, ставлення учителів-поляків і євреїв до української державності.

Освітню політику ЗУНР окреслено у працях Б. Тищика та О. Вівчаренко (Тищик, Вівчаренко, 1993), М. Сеньківа та І. Думинця (Сеньків, Думинець, 1996), С. Макарчука (Макарчук, 1997), М. Литвина та К. Науменка (Литвин, Науменко, 1995). У 2001 р. побачила світ ґрунтовна студія “Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 рр. Історія” (Карпенко, 2001), де у розділі «Суспільно-політичні та національно-культурні процеси» автори окреслили й становище шкільництва у новоствореній державі, підкреслили особливу увагу Державного секретаріату освіти до питань забезпечення вчителів. У 2003 р. опубліковано монографію В. Великочия «Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР» (Великочий, 2003), в якій характеризувалися й документи, пов'язані з історією шкільництва на Дрогобищині.

Наприкінці 1990-х років з'явилися наукові статті, присвячені освітнім процесам у ЗУНР. Дослідниця І. Курляк окреслила розвиток початкового та середнього шкільництва на західноукраїнських землях в період ЗУНР (Курляк, 1999). Т. Батюк описав становище шкільництва на Дрогобищині у 1918–1919 рр. (Батюк, 1997). Згодом з'явилися публікації присвячені управлінським та законодавчим аспектам системи освіти в ЗУНР (Шологон, 2009; Грабовська, 2009; Купрійчук, 2013; Кольбенко, 2018; Королько, 2018). Низка дослідників вивчали біографії осіб, пов'язаних з освітнім життям Дрогобищини початку ХХ ст. Так, В. Сіка писала про директора Дрогобицької гімназії А. Алиськевича (Сіка, 2012), О. Баган – про професора цієї ж гімназії В. Бірчака (Баган, 2017), П. Гуцал – про І. Ліщинського (Гуцал, 2016). У статті М. Галіва та К. Дубини розкрито становище

Дрогобицької державної гімназії у 1918–1919 рр. (Галів, Дубина, 2021). Низка статей висвітлюють стан освіти на Дрогобиччині напередодні та після Першої світової війни (Галів, Ільницький, Шикітка, 2023; Галів, Батюк, Шикітка, 2023; Haliv, Nevmerzhytska, 2018; Haliv, Pnytskyi, 2019). Деякі методологічні аспекти дослідження висвітлено у статтях М. Галіва та В. Ільницького (Haliv, Pnytskyi, 2021; Pnytskyi, Haliv, 2022). Загалом констатуємо, що на сьогодні є потреба дослідити становище учительства Дрогобиччини в умовах ЗУНР.

Мета статті – проаналізувати становище вчителів початкових шкіл Дрогобицького повіту ЗУНР (чисельність, національний склад, участь в державотворчих процесах) від часу становлення української влади у листопаді 1918 р. до польської окупації Дрогобиччини у травні 1919 р.

Напередодні Першої світової війни народне (початкове) шкільництво Дрогобиччини налічувало 88 державних (етатових) шкіл, 1 приватну (оо. василіан у Дрогобичі), 6 визнансєвих (євангелістських шкіл німецьких колоністів) – разом 95 освітніх закладів початкового типу. Серед державних найбільше було однокласних шкіл – 54, двокласних – 16 (Szematyzm, 1914: 743–747). Значна частина шкіл були польськомовними. Згідно зі звітом Дрогобицької окружної шкільної ради (датується початком 1919 р.), до листопада 1918 р. загалом в Дрогобицькому повіті було 28 польських шкіл: 8 у Дрогобичі, 4 у Бориславі і Волянці, 10 державних і 6 приватних (належних “Товариству школи людowej”) шкіл у селах (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 23: 1). Однак, враховуючи, що в українських школах часто працювали вчителі-поляки, то мовою навчання де-факто ставала польська.

На початку листопада 1918 р. українські громадсько-політичні сили зуміли захопити владу у Дрогобичі, і, зокрема, взяли до організації органів управління освітою. До того шкільним інспектором Дрогобицького шкільного округу був поляк Станіслав Ґарліцький – учитель однієї з виділових шкіл у Дрогобичі (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 23: 1зв). 4 листопада 1918 р. окружну шкільну раду очолив Іван Ліщинський, який теж працював учителем виділової школи у повітовому центрі. Уже 12 листопада 1918 р. в друкованому органі повітової Управи Української національної ради в Дрогобичі – газеті “Дрогобицький листок” було зазначено, що окружною шкільною радою орудує інспектор Іван Ліщинський (Тимчасові управителі, 1918: 4).

Вважаємо доцільним коротко окреслити біографію цієї особистості. Іван Ліщинський народився 1883 р. у с. Підмихайля (нині Калуського р-ну Івано-Франківської області). Закінчив учительську семінарію у м. Станіслав (нині Івано-Франківськ), згодом – педагогічні курси, склав іспит на вчителя виділових шкіл. До 1914 р. викладав у виділовій школі у Дрогобичі. Під час Першої світової війни воював у австро-угорській армії. В період ЗУНР Іван Ліщинський став членом Дрогобицького повітової управи Української Національної Ради, шкільним інспектором, четарем Української Галицької Армії (далі – УГА). Від 1921 р. учительював в українській приватній школі у Львові. Був членом управи Товариства “Взаємна поміч народного учительства”, редактором журналу “Учительське слово” (1921 – 1922 рр.), головою Організації українців Львова (1922–1926 рр.). Брав участь у створенні Українського національно-демократичного об’єднання (1925 р.), був шкільним референтом його Центрального комітету (до 1930 р.). У 1928 р. обраний послом сейму Польщі від Блоку національних меншин. 9 вересня 1930 р. Івана Ліщинського заарештувала польська поліція, а 29 квітня 1931 р. його було засуджено до двох років ув’язнення за “нешанування влади та заклики до антипольських виступів”. Звільнений після розгляду касації. Надалі активної участі в громадсько-політичному житті не брав, займався переважно педагогічною діяльністю. Публікував статті в часописах “Діло”, “Учительське слово”, “Життя і школа”, “Шлях виховання й навчання” та ін. Помер Іван Ліщинський 10 лютого 1941

р. (Гуцал, 2016; Кугутяк, 2002: 302, 315, 331, 359, 360, 367, 426, 460, 467, 480, 482, 483, 487; Карпенко, Мицан, 2005: 7, 406, 471, 492; 3 Дрогобиччини, 1919і: 3). Відомо, що у 1926 р. І. Ліщинський у газеті “Діло” опублікував статтю, присвячену проблемам і потребам українського народного вчителства (Ліщинський, 1926).

За ініціативи української шкільної влади в Дрогобицькому повіті почалася українізація початкового шкільництва. Згідно зі звітом Дрогобицької окружної шкільної ради, усі польські школи в повіті було закрито, оголошено нові записи учнів і запроваджено у них українську мову як мову навчання. Виняток зробили лише для польської школи с. Рихтичі Польські, “позаяк населене є виключно польське і істнуванє такої школи є оправдане” (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 23: 1). Тож станом на січень-лютий 1919 р. усі державні початкові школи повіту, крім однієї, стали українськими.

До нашого часу дійшов “Виказ народних і виділових шкіл в місті Дрогобичі і окрузі”, датований 1 лютого 1919 р. і підписаний І. Ліщинським. Згідно з ним, на той час в повіті налічувало 90 шкіл, але не всі вони діяли. У Дрогобичі дві чотирикласні чоловічі школи були об’єднані в одну, тож загальна кількість шкіл зменшилася до семи. Були закриті однокласні школи, які належали “Товариству школи людової”, у селах Тустановичі, Трускавець, Потік, Губичі. Польські школи у селах Липовець і Липиці також закрито (мабуть, через брак вчителів). Водночас діяли релігійні школи з німецькою мовою навчання у с. Нейдорфі та с. Кенігсау. “Виказ...” демонструє різке зменшення кількості вчителів у деяких школах порівняно з жовтнем 1918 р. Наприклад, у виділовій жіночій школі Дрогобича з 26 педагогів залишилося 15, у шестикласній чоловічій школі в Бориславі з 22 учителів залишилося 11 (такі ж показники були і в шестикласній жіночій школі Борислава), у чотирикласних (чоловічій і жіночій) школах с. Волянка показники були, відповідно, такими: 15/8 і 12/6. Не було вчителів в однокласних школах сіл Бистриця, Бійнич, Кропивник Новий, Монастир Летнянський, Груд (зараз – с. Городківка), Майдан, Орів Долишній, Почаєвичі, Раделичі, Рибник, Солонсько, Старе Село, Станія, Вацовичі, двокласних школах сіл Сілець і Стебник (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 23: 3–5). Тож, за нашими підрахунками, станом на 1 лютого 1919 р. в Дрогобицькому повіті діяли 67 початкових шкіл. Тож кількість початкових освітніх інституцій на Дрогобиччині, з огляду на об’єктивні обставини (війна, нестача вчителів, політика української влади у сфері національного шкільництва та ін.), зменшилася майже на третину порівняно з “долистопадним *status quo ante*”.

Учительство Дрогобицького повіту взяло активну участь у революційних подіях кінця 1918 – початку 1919 р. Так, у перші листопадні дні 1918 р. до Дрогобича прибув озброєний загін селян із с. Добрівляни (приблизно 50 осіб) на чолі з учителем Степаном Кужелем. Цей загін роззброїв відділ військової жандармерії і угорський військовий загін, здобувши понад 10 кулеметів та багато іншої зброї. Пізніше він брав участь у захопленні Дрогобицького староства і магістрату, залізничного вокзалу, пошти, військових складів тощо (Карпенко, 2001: 130–131). У газеті “Дрогобицький листок” 18 листопада 1918 р. з приводу цих подій зазначалося: “Тими героями, що помогли наше місто визволити з польського ярма, були добрівлянські і з Волі Якубової селяни під проводом четаря Кужіля і десятника Кулинича...” (Спростованє, 1918: 4). Про С. Кужеля у свої спогадах захоплено писав один із чільних діячів національно-державотворчих процесів на Дрогобиччині гімназійний професор Володимир Бірчак (Бірчак, 1931: 752). Позитивно характеризували цього учителя очевидці та учасників тогочасних подій Віктор Пацлавський та Лука Луців (Пацлавський, 1973: 70; Луців, 1973: 75). Заступник голови повітової Української національної ради В. Бірчак надав народному учителю С. Кужілю військове звання четаря (Бірчак, 1931: 753). Відтак четар С. Кужіль ефективно командував облогою Борислава, відбиваючи спроби

нападів польських легіонерів на Дрогобич (Як Дрогобиччина, 1918: 2). 20 січня 1919 р. він виступив з промовою перед дрогобичанами під час “свята злуки”, закликавши містян до карності і порядку (Свято злуки, 1919: 3).

Серед активних громадських діячів Дрогобиччини кінця 1918 – початку 1919 р. були і “помічний інспектор шкіл” (заступник І. Ліщинського) Павло Лопата (Луковецький, 1973: 750), учитель із с. Воля Якобова Кость Мацюк та вчителька з Дрогобича Єфрозина Кузів. Двоє останніх, для прикладу, брали участь у великій нараді представників сільських громад та організацій Дрогобиччини, яка відбулася у неділю 4 грудня 1918 р. в залі засідань Дрогобицької повітової ради (зараз – будівля музею «Дрогобиччина»). На нараду прибули 186 делегатів громад, які представляли 53 громади Дрогобицького повіту. Головував на нараді очільник Управи повітової Української національної ради С. Вітик. Під час наради йшлося і про шкільні справи. Так, учитель К. Мацюк закликав селян допомагати учительству та пропонував, щоб “харчова комісія” зайнялася питанням забезпечення учителів провізією. Учитель Олексюк просив забезпечити розподіл солі серед сільського населення. Інспектор І. Ліщинський представив стан шкільництва в Галичині, підкреслив вагу освіти, бо “яка школа – такий народ”. Є. Кузів запропонувала, щоб шкільні справи завжди були першорядними на порядку денному Управи повітової Української національної ради в Дрогобичі (Перші наради, 1918: 3–4). Пізніше (лютий 1919 р.) Єфрозина Кузів, а також учительки Євгенія Нікоракова, Ольга Крисько, Марія Войтович, Ольга Коцко заснували в Дрогобичі “Жіночий комітет опіки над українським жовніром” (голова – Є. Кузів) (3 Дрогобиччини, 1919а: 4). Зауважимо, що Кость Мацюк та Іван Ліщинський 2 березня 1919 р. увійшли до складу переобраної Управи повітової Української національної ради у Дрогобичі (як представники учительства). Крім того, до Управи була обрана і вчителька Ольга Коцко як делегат жіноцтва (3 Дрогобиччини, 1919b: 4). 23 і 28 квітня 1919 р. К. Мацюк був секретарем чергових засідань повітової Української національної ради у Дрогобичі (3 Дрогобиччини, 1919f: 4; 3 Дрогобиччини, 1919g: 4). Він також проводив агітаційну роботу серед селян Дрогобиччини у травні 1919 р. (3 Дрогобиччини, 1919i: 3). Як відомо, учителі шкіл Дрогобиччини К. Мацюк, Є. Кузів та І. Романяк були делегатами 3’їзду галицьких вчителів, який відбувся 3–4 лютого 1919 р. у Станіславі. Про патріотизм дрогобицького вчительства під час революційних подій кінця 1918 – початку 1919 р. свідчить і той факт, що 16 педагогів із Дрогобицького повіту вступили до УГА (Батюк, 1997: 29).

Активну громадську позицію займав і учитель віділової школи в Дрогобичі Василь Ратальський (приятель Івана Франка). Як представник Дрогобицької повітової Української національної ради він 1 грудня 1918 р. брав участь у віче в с. Ролів, куди також прибули селяни з сусідніх сіл. Учитель виголосив реферат про сучасний стан справ у повіті, запропонував заснувати комітет, який співпрацював би з “Національним банком” в Дрогобичі, а також закликав збирати харчі для українського війська та надсилати його в розпорядження Бойової управи в Дрогобичі (Віче в Ролеві, 1918: 7). Зі спогадів В. Бірчака відомо, що він призначив учителя міської школи мужем довір’я повітової Української національної ради на Державну фабрику мінеральних олій (нафтопереробний завод) (Бірчак, 1931: 755). Цим учителем був саме В. Ратальський, який виконував обов’язки адміністративного директора зазначеної фабрики (Ратальська-Вербяна, 1973: 698; Тимчасові управителі, 1918: 4; Свято злуки, 1919: 3; Посмертна згадка, 1919: 4).

Як зазначив Т. Батюк, учительський корпус Дрогобицького повіту восени 1918 р. об’єднував у своїх лавах 374 особи, серед них було 94 (25 %) українців, 40 (9 %) – євреїв і 240 (65 %) – поляків (Батюк, 1997: 27). Натомість, згідно зі звітом Дрогобицької окружної

шкільної ради (датований, не пізніше лютого 1919 р.), перед 1 листопада 1918 р. в Дрогобицькому повіті працювало 370 учителів, з них українців – 87 (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 23: 1). До нашого часу дійшов “Виказ учительських сил перед 1 падолиста 1918”, підписаний І. Ліщинським та засвідчений печаткою Дрогобицької окружної шкільної ради. У ньому справді міститься 370 прізвищ учителів, вказується їх релігійна приналежність, національність, місце праці (місто чи село), посада (стала чи тимчасова), стаж педагогічної роботи (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 23: 20–31). Загалом наведені у “Виказі...” факти корелюють зі згаданим звітом Дрогобицької окружної шкільної ради щодо національної приналежності вчителів. Відзначимо, що у “Виказі...” І. Ліщинський, мабуть за австрійською бюрократичною традицією, записував учителів мойсеевого віровизнання до поляків, не виділяючи граfi “євреї”.

Згідно з “Виказом...”, найстаршими вчителями були: українці Михайло Дуб (Ролів) – 58 років, Олекса Комарницький (Горуцько) – 65 років, Стефан Ковалів (Борислав) – 60 років, Мальвіна Калужняцька (Дрогобич) – 60 років, Теодор Кондрат (Дрогобич) – 59 років, Іван Татомир (Опака) – 56 років, Еміліян Коцко (Дрогобич) – 56 років, Юлія Німентовська (Уляна Кравченко, Дрогобич) – 56 років, Атаназій Томашек (Сторона) – 52 роки, Осипа Ольшанська (Дрогобич) – 52 роки, Семен Федина (Дрогобич) – 51 рік, поляки Едмунд Булічек (Стебник) – 58 років, Адольф Кельгофер (Східниця) – 54 роки, Францішек Єзерський (Тустановичі) – 52 роки, Антоній Станкевич (Дрогобич) – 52 роки, Міхал Чепель (Дрогобич) – 51 рік, єврейка Анна Туртельтавт (Дрогобич) – 56 років (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 23: 20–31). Найбільше вчителів було віком від 25 до 45 років.

Наприкінці листопада 1918 р. шкільні власті Дрогобицького повіту на чолі з І. Ліщинським зобов’язали вчителів повіту скласти присягу на вірність Українській державі. За даними Т. Батюка, який спирався на дрогобицький часопис «Нова школа», цей акт виконали вчителі-українці (94 особи), євреї (38 осіб) і 19 освітян-поляків (Батюк, 1997: 28). Згідно зі звітом Дрогобицької окружної шкільної ради, “зложили приречення і зголосилися до служби” всі вчителів-українці (87 осіб), усі вчителі-євреї (37 осіб) і 8 вчителів-поляків (разом – 132 педагоги). Для того, щоб заповнити вакантні місця українська шкільна влада впродовж листопада 1918 – січня 1919 р. прийняла на роботу нових учителів: українців 61, поляків – 14, євреїв – 5 (разом 80). Тож кількість учителів у початкових школах Дрогобицького повіту сягнула 212 осіб (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 23: 1).

Відзначимо, що до нашого часу дійшов “Виказ українського народного вчителства, яке зложило присягу”, який датований 15 січня 1919 р. і підписаний головою Дрогобицької окружної шкільної ради І. Ліщинським. У цьому документі наведено 212 прізвищ вчителів повіту, які склали присягу на вірність ЗУНР (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 24: 1–6). Серед тих, хто склали присягу були відомі в повіті вчителі – Дмитро Беч (Улично), брати відомо українського військового діяча Осипа Думина Іван та Яків Думини (Дрогобич і Ластівки), Симон Федина (Дрогобич), директор Теодор Кондрат (Дрогобич), Єфрозина Кузів (Дрогобич), Петро Крайчик (Борислав), Стефан Ковалів (Борислав), Іван та Осип Ліщинські (Дрогобич), Кость Мацюк (Воля Якубова), Юлія Німентовська (письменниця Уляна Кравченко; Солець), Василь Ратальський (товариш Івана Франка; Дрогобич), Іван Татомир (Опака), Микола Швед (Тинів), Юліан Карпінський (Гаї Нижні) тощо. Щоправда й цей список викликає певну недовіру, оскільки серед учителів, які склали присягу згадується і Григорій Коссак (Ясениця) та Стефан Кужіль (Старе Село) (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 24: 6). Обидва вони на той час вже не вчителювали, а перебували в лавах Української галицької армії.

Серед вчителів-євреїв Дрогобицького повіту, які присягнули на вірність ЗУНР, слід назвати таких педагогів: Ернестина та Імма Ашкеназі (Дрогобич і Волянка), Густа Вердінгер (Східниця), Берта Айзеншток та Берда Гольденберг (Борислав), Ісаак Ференгоф (Дрогобич), Розалія Крайсберг (Східниця), Файга Клінгофер (Волянка), Лея Росберберг, Лея і Хана Тігерман, Шац Шварцберг (Дрогобич), Рахіль Фрідлендер, Етиль Бразилітен, Лея та Еля Етінгер, Файба та Самуль Зегер (Борислав) тощо (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 24: 1–6).

До нашого часу дійшов перелік вчителів, які отримували платню через податковий уряд в Дрогобичі. На жаль, документи щодо вчителів, зареєстрованих в податкових урядах сіл Меденичі і Підбуж, не збереглися. Згаданий перелік важливий тим, що вказує релігійну приналежність учителів Дрогобищини. Згідно з ним, вчителями римо-католицького обряду були Марія Влязлова (Станія), Марія Волошинова (дружина вчителя-українця Петра Волошина; Тустановичі), Казимир Домбровський (Губичі), Елена Добжанська (Рихтичі польські), Станіслав Калачинський, Елена Калачинська (Мразниця), Марія Комарницька (Гаї Вижні), Ольга Коссака (дружина Григорія Коссака; Ясениця), Кароліна Крайчик (дружина вчителя-українця Петра Крайчика; Борислав), Фелікс Лебенсрат і Станіслава Лебенсрат (Брониця), Ванда Монастирська (Східниця), Євгенія Нікоракова (Дрогобич), Ядвіга Огар (дружина вчителя-українця Косми Огара; Добрівляни), Броніслава Рандзівна (Гаї Нижні), Антін Румансторфер (Губичі), Марія Сурмівна (Стебник), Альфред Чернявський (Борислав), Осипа Баранова (дружина вчителя-українця Михайла Барана; Солоньско), Франц Вольф (Більче), Володимира Вольф (Криниця), Казимир Онацький (Довге біля Меденич), Сюзанна Романюк (Горуцько), Марія Смолинська (дружина вчителя-українця Северина Смолинського; Лішня) Степанія Сенишин (Опарі), Катерина Стахурська (Ріпчиці) (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 24: 7–34).

Зіставивши цей перелік учителів, які належали до відання податкового уряду в Дрогобичі, із укладеним І. Ліщинським «виказом» народних педагогів, котрі склали присягу, доходимо висновку, що серед учителів римо-католиків на службу до освітніх установ ЗУНР стали Марія Влязлова (Станія), Марія Волошинова (Тустановичі), Ольга Коссака (Ясениця), Кароліна Крайчик (Борислав), Фелікс Лебенсрат (Брониця), Євгенія Нікоракова (Дрогобич), Ядвіга Огар (Добрівляни), Броніслава Рандзівна (Гаї Нижні), Антін Румансторфер (Губичі), Марія Смолинська (Лішня), Сюзанна Романюк (Горуцько), Елена Добжанська (вже не Рихтичі польські, а Більче), Ванда Монастирська (Східниця) (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 24: 1–6). Тож бачимо, що значна частина вчителів-поляків, зазначених у документах Дрогобицького податкового уряду, все ж перейшли на службу до Української держави. А до них слід додати ще й таких педагогів як Казимира Лєсна (Винники), Броніслав Добровольський і Сабіна Добровольська (Волянка), Казимир Онацький (Майдан) (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 24: 1–6). Тож ми знаємо 17 прізвищ учителів-римо-католиків (більшість з яких були етнічними поляками), котрі присягнули на вірність ЗУНР. Прізвища ще двох педагогів-поляків, як склали присягу новоствореній Українській республіці, наразі залишаються не встановленими.

З наукових досліджень відомо, що 223 польські вчителі відмовилися від складання присяги і їх було звільнено від служби. З огляду на це, до вчительської праці було залучено понад 70 нових осіб, з них 61 українців, 6 євреїв, 3 поляків. На початок 1919 р. на Дрогобищині налічувалося 223 освітяни, з них 150 (70 %) були українцями, 46 (20 %) – євреями і 22 (10 %) – поляками. Вже на початок січня 1919 р. тут, за винятком с. Рихтичі Польські, інші польські школи були закриті (Батюк, 1997: 28).

На Дрогобищині у досліджуваний період продовжували активно діяти українські освітні товариства. Серед них слід загадати Товариство “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів”. Воно активно опікувалося соціально-професійними інтересами

народного вчителівства. Вже 10 січня 1919 р. дрогобицький осередок цього Товариства, очолюваний учителем із с. Воля Якубова Костем Мацюком, надіслав до повітової Української національної ради в Дрогобичі розлогий лист із обґрунтуванням необхідності матеріально підтримати вчителів (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 24: 37–39). Відзначимо, що цей проект 20 січня 1919 р. було відправлено ще й до Державного секретаріату освіти ЗУНР (ЦДІАУЛ. Ф. 667. Оп.1. Спр. 24: 36).

Дрогобицькі вчителі українських шкіл оголошували збірки коштів на допомогу УГА. Так, у лютому-квітні 1919 р. школа під керівництвом Ратальської збрала 50 крон і 12 сотиків, школа Івана Думина – 160 крон, школа Теодора Кондрата – 88 крон, школа Єфрозини Кузів – 338 крон (Оголошення, 1919: 4). Під час святкування іменин Є. Кузів школярі збрали для українського війська 177 крон, школа Созанського збрала 43 крони, школа с. Доброгостів – 40 крон (3 Дрогобиччини, 1919d: 4). Школярі зі с. Дерезичі збрали 70 крон (3 Дрогобиччини, 1919e: 4). Наприкінці квітня – на початку травня 1919 р. школа с. Уличне збрала для українських вояків 70 крон, школа у с. Попелі – 32 крони 50 сотиків, школа у с. Гаї Нижні – 30 крон, школа у с. Губичі – 68 крон, школа у Дрогобичі (директор Т. Кондрат) – 35 крон (3 Дрогобиччини, 1919h: 4). Водночас учительство Дрогобиччини взялося й за видання власного часопису. У березні 1919 р. в Дрогобичі почався друк газети «Нова школа». Часопис відзначався розмаїттям матеріалу та ідейним змістом, але невисоким рівнем літературної коректури. У першому числі газети були такі матеріали: «Від редакції», «Образок стану народного шкільництва в Дрогобиччині в часах Австро-польського режиму», «Народне шкільництво Дрогобицького повіта під теперішню пору», «Дещо про реформу школи», «На волі» (вірш), «3 чорної книги польського інспектора», а також обіжники й розпорядження шкільних властей (3 Дрогобиччини, 1919c: 4).

Отже, до 1 листопада 1918 р. у Дрогобицькому повіті працювало 370 учителів початкових (народних) шкіл, з них українців – 87 (23,5%). Переважна більшість педагогів належали до інших національностей, передовсім польської, єврейської, німецької (76,5%). Однак в умовах ЗУНР та українсько-польської війни (1918–1919) чисельність і національний склад вчителівства Дрогобиччини змінилися. Наприкінці листопада 1918 р. шкільні власті Дрогобицького повіту на чолі з І. Ліщинським зобов'язали вчителів повіту скласти присягу на вірність Українській державі, до чого вороже поставилася більшість учителів поляків і частина педагогів-євреїв. Акт присяги спочатку виконали 132 шкільних педагога: 87 українців, 37 євреїв і 8 поляків. До лютого 1919 р. було прийнято 80 нових вчителів: 61 українець, 14 поляків, 5 євреїв. Тож кількість вчителів у початкових школах Дрогобицького повіту сягнула 212 осіб, однак порівняно з «долистопадовим» періодом зменшення педагогічного контингенту було доволі значним – на 43,7%. Звісно, цю обставину зумовлював ще й об'єктивний процес – скорочення мережі початкових шкіл, особливо польськомовних. Однак слід визнати, що більшість польських учителів в умовах появи незалежної Польської держави, яка вела війну проти ЗУНР й прагнула включити до свого складу Східну Галичину, зайняли вичікувальну позицію й відмовилися співпрацювати з українською владою. Учителі-українці загалом перебували на національно-патріотичних засадах, присягнувши на вірність ЗУНР. Частина з них (С. Кужіль, Є. Кузів, І. Ліщинський, П. Лопата, К. Мацюк, В. Ратальський та ін.) взяли активну участь у державотворчих процесах, деякі вступили до лав УГА. На Дрогобиччині у досліджуваний період продовжував активно діяти осередок Товариства «Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів» на чолі з Костем Мацюком. З березня 1919 р. осередок видавав газету «Нова школа». Однак окупація польськими військами території ЗУНР, зокрема й Дрогобицького повіту, поклала край «українізації» кадрового складу початкових шкіл й у наступні роки докорінно змінила національне обличчя педагогічних кадрів початкових шкіл на українських землях міжвоєнної Польщі.

Література:

- Баган, 2017 – *Баган О.* Українська Національна Революція в Дрогобичі очима Володимира Бірчака (За матеріалами спогадів в “Літературно-науковому віснику” і “Вістнику”) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2017. Спец. вип. 3. С. 171–187.
- Батюк, 1997 – *Батюк Т.* Шкільництво Дрогобиччини в роки Західноукраїнської Народної Республіки // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 1997. Вип. II. С. 26–31.
- Бірчак, 1931 – *Бірчак В.* Дрогобицька епопея: уривки з спогадів // Літературно-науковий вістник. 1931. Кн. 7–8. С. 613–625; Кн. 9. С. 751–765; Кн. 11. С. 1003–1011.
- Великочий, 2003 – *Великочий В.С.* Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 278 с.
- Віче в Ролеві, 1918 – Віче в Ролеві // Дрогобицький Листок. 1918. Ч. 7–8, 28 грудня. С. 7.
- Галів, Батюк, Шикітка, 2023 – *Галів М., Батюк Т., Шикітка Д.* Діяльність українських громадських організацій Дрогобиччини в умовах відродження української державності (1918–1919): за матеріалами газети “Дрогобицький Листок” [Activities of Ukrainian public organizations in Drohobych County in the conditions of the revival of Ukrainian statehood (1918–1919): according to the materials of the newspaper “Drohobytsky Lystok” (“Drohobych Leaf”)] // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2023. Вип. 46. С. 86–93.
- Галів, Ільницький, Шикітка, 2023 – *Галів М., Ільницький В., Шикітка Д.* Газета “Дрогобицький Листок” (листопад 1918 – травень 1919 рр.): характеристика часопису // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2023. Вип. 69. Том 1. С. 37–45.
- Галів, Дубина, 2021 – *Галів М., Дубина К.* Діяльність Дрогобицької державної гімназії у роки Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1919) // Садиба Франка: науковий збірник заповідника “Нагуєвичі”. Кн. II. Дрогобич: Посвіт, 2021. С. 646–660.
- Грабовська, 2009 – *Грабовська Г.* Правове забезпечення освітньої сфери в Західноукраїнській Народній Республіці // Вісник Київського університету права. 2009. № 4. С. 65–69.
- Гуцал, 2016 – *Гуцал П.* Іван Ліщинський // Енциклопедія сучасної України. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=55928
- 3 Дрогобиччини, 1919a – 3 Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919a. № 13, 6 лютого. С. 4.
- 3 Дрогобиччини, 1919b – 3 Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919b. № 23, 9 марта. С. 4.
- 3 Дрогобиччини, 1919c – 3 Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919c. № 27, 23 марта. С. 4.
- 3 Дрогобиччини, 1919d – 3 дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919d. № 31, 6 цвітня. С. 4.
- 3 Дрогобиччини, 1919e – 3 Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919e. № 32, 9 цвітня. С. 4.
- 3 Дрогобиччини, 1919f – 3 Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919f. № 36–37, 27 цвітня. С. 8.
- 3 Дрогобиччини, 1919g – 3 Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919g. № 38–39, 1 мая. С. 8
- 3 Дрогобиччини, 1919h – 3 Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919h. № 40, 7 мая. С. 4.
- 3 Дрогобиччини, 1919i – 3 Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1919i. № 41, 15 мая. С. 3.
- Карпенко, 2001 – *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Керівник авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко.* Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.
- Карпенко, Мицан, 2005 – *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3. Кн. 2 / Упоряд. О. Карпенко, К. Мицан.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 680 с.
- Кольбенко, 2018 – *Кольбенко А.* Правове регулювання освіти в Західноукраїнській Народній Республіці // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2018. Вип. 67. С. 47–53.
- Королько, 2018 – *Королько А.* Культурно-освітня діяльність українських повітових шкільних рад Покуття періоду ЗУНР (листопад 1918 – травень 1919 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. 2018. № 1 (47). С. 80–98.
- Кугутяк, 2002 – *Кугутяк М.В.* Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 536 с.
- Купрійчук, 2013 – *Купрійчук В.* Державне управління у галузі освіти Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 – 1919 рік) // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2013. № 1. С. 218–225.
- Курляк, 1999 – *Курляк І.* Розвиток шкільництва на західноукраїнських землях в період ЗУНР (1918 – 1919 рр.) // Педагогіка і психологія. 1999. № 4. С. 127–135.
- Литвин, Науменко, 1995 – *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995. 368 с.
- Ліщинський, 1926 – *Ліщинський І.* Українське народне учительство // Діло. 1926. 4 липня.
- Луковецький, 1973 – *Луковецький І.* Павло Лопата на народній праці в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: НТШ, 1973. С. 750–752.
- Луців, 1973 – *Луців Л.* Дрогобич під час української влади в 1918–1919 роках // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: НТШ, 1973. С. 74–84.

- Макарчук, 1997 – *Макарчук С.* Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 192 с.
- Оголошення, 1919 – Оголошення. Дрогобицький Листок. 1919. № 26, 10 марта. С. 4.
- Пацлавський, 1973 – *Пацлавський В.* Перший листопад у Дрогобичі і Бориславський фронт // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: НТШ, 1973. С. 68–74.
- Перші наради, 1918 – Перші наради відпоручник сільських громад та організацій Дрогобиччини // Дрогобицький Листок. 1918. Ч. 6, 15 грудня. С. 3–4.
- Посмертна згадка, 1919 – Посмертна згадка // Дрогобицький Листок. 1919. № 13, 6 лютого. С. 4.
- Ратальська-Вербяна, 1973 – *Ратальська-Вербяна М.* З моїх споминів про батька [From my memories of my father] // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: НТШ, 1973. С. 698–700.
- Свято злуки, 1919 – Свято злуки в Дрогобичі // Дрогобицький листок. 1918. Ч. 8, 23 січня. С. 3.
- Сеньків, Думинець, 1996 – *Сеньків М., Думинець І.* Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1919 рр. Дрогобич, 1996. 110 с.
- Сіка, 2012 – *Сіка В.* Педагогічна діяльність Андрія Алиськевича у гімназіях Закарпаття 1920-х років / Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2012. Вип. 3. С. 332–338.
- Спростованне, 1918 – Спростованне. Дрогобицький Листок. 1918. Ч. 2, 18 падолиста. С. 4.
- Тимчасові управителі, 1918 – Тимчасові управителі урядів української держави в Дрогобичі // Дрогобицький Листок. 1918. Ч. 1, 12 падолиста. С. 4.
- Тищик, Вівчаренко, 1993 – *Тищик Б., Вівчаренко О.* Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 рр. Коломия: Вік, 1993. 120 с.
- ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові.
- Шологон, 2009 – *Шологон Л.* Освітні процеси в Західно-Українській Народній Республіці (1918 – 1919 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 18. С. 240–248.
- Як Дрогобиччина, 1918 – Як Дрогобиччина перейшла у владу “Української Національної Ради” // Дрогобицький Листок. 1918. Ч. 1, 12 падолиста. С. 2.
- Haliv, Ilnytskyi, 2019 – *Haliv M., Ilnytskyi V.* The Industrial School for Jewish Girls, Sambir (1925 – 1939): A Local Institutional Description // *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica.* 2019. Issue 23/I: Minorities in East-Central Europe throughout the Twentieth Century. P. 119–132.
- Haliv, Ilnytskyi, 2021 – *Haliv M., Ilnytskyi V.* The Methods of Internal Criticism of Written Sources in the Works of Ukrainian Historians: On the Example of Scientific Narratives on the History of Education (1840s–1930s) // *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica.* 2021. Issue 25(1). Pp. 281–297.
- Haliv, Nevmerzhytska, 2018 – *Haliv M., Nevmerzhytska O.* The Statute of the Industrial School in Drohobych (1888) as a historical source // *Східноєвропейський історичний вісник [East European Historical Bulletin].* 2018. Випуск 6. С. 70–77.
- Ilnytskyi, Haliv, 2022 – *Ilnytskyi V., Haliv M.* Theoretical Argumentation in the Historical Narrative of Ukraine of the Second Half of the 19th – First Half of the 20th century (on the Example of Research in the History of Education) // *Eminak: Scientific Quarterly Journal.* 2022. N. 3 (39) (July-September). С. 66–80.
- Szematyzm, 1914 – *Szematyzm Krylestwa Galicyi i Lodomeryi z wielkiem ksikstwem krakowskiem na rok 1914.* Lwow: Naki. Galic. c.k. Namiestnictwa; Z drukarni W. Jozieskiego, 1914. 1769 s.

References

- Bahan, 2017 – *Bahan O.* Ukrainska Natsionalna Revoliutsiia v Drohobychi ochyma Volodymyra Birchaka (Za materialamy spohadiu v “Literaturno-naukovomu visnyku” i “Vistnyku”) [The Ukrainian National Revolution in Drohobych through the eyes of Volodymyr Birchak (Based on the memoirs in “Literary and Scientific Bulletin” and “Vistnyk”)] // *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk.* 2017. Special issue 3. S. 171–187. [in Ukrainian].
- Batiuk, 1997 – *Batiuk T.* Shkilnytstvo Drohobychchyny v roky Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky [Schooling in Drohobych County during the years of the West Ukrainian People’s Republic] // *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk.* 1997. Issue II. S. 26–31. [in Ukrainian].
- Birchak, 1931 – *Birchak V.* Drohobytska epopeia: uryvky z spohadiu [Drohobych’s epic: excerpts from memories] // *Literaturno-naukovyi vistnyk.* 1931. Nr 7–8. S. 613–625; Nr 9. S. 751–765; Nr 11. S. 1003–1011. [in Ukrainian].
- Velykochyi, 2003 – *Velykochyi B.* Dzherela do vyvchennia derzhavnoho budivnytstva v ZUNR [Sources for the Study of State Construction in WUPR]. Ivano-Frankivsk: Plai, 278 s. [in Ukrainian].
- Viche v Rolevi, 1918 – Viche v Rolevi [Meeting in the village of Roliv] // *Drohobytskyi Lystok.* 1918. Nr 7–8. 28 hrudnia. S. 7. [in Ukrainian].
- Haliv, Batiuk, Shykitka, 2023 – *Haliv M., Batiuk T., Shykitka D.* Diialnist ukrainskykh hromadskykh orhanizatsii Drohobychchyny v umovakh vidrodzhennia ukrainskoi derzhavnosti (1918–1919): za materialamy hazety “Drohobytskyi Lystok” [Activities of Ukrainian public organizations in Drohobych County in the conditions of the revival of Ukrainian statehood (1918–1919): according to the materials of the newspaper “Drohobytsky Lystok” (“Drohobych Leaf”)] // *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia.* 2023. Nr 46. S. 86–93. [in Ukrainian].

- Haliv, Dubyna, 2021 – *Haliv M., Dubyna K.* Diialnist Drohobytskoi derzhavnoi himnazii u roky Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliki (1918 – 1919) [Activities of the Drohobych State Gymnasium during the years of the West Ukrainian People's Republic (1918 – 1919)] // Sadyba Franka: naukovi zbirnyk zapovidnyka "Nahuievychi". 2021. Kn. II. S. 646–660. [in Ukrainian].
- Haliv, Ilnytskyi, Shykitka, 2023 – *Haliv M., Ilnytskyi V., Shykitka D.* Hazeta "Drohobytskyi Lystok" (lystopad 1918 – traven 1919 rr.): kharakterystyka chasopysu [The newspaper "Drohobytskyi Lystok" (November 1918 – May 1919): characteristics of the periodical] // Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. 2023. Vyp. 69. Tom 1. S. 37–45. [in Ukrainian].
- Hrabovska, 2009 – *Hrabovska H.* Pravove zabezpechennia osvithoi sfery v Zakhidnoukrainskii Narodnii Respublitsi [Legal Support of the Educational Sphere in the Western Ukrainian People's Republic] // Visnyk Kyivskoho universytetu prava. 2009. Nr 4. S. 65–69. [in Ukrainian].
- Hutsal, 2016 – *Hutsal P.* Ivan Lishchynskyi [Ivan Lishchynskyi] // Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=55928. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919a – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 13. 6 liutoho. S. 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919b – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 23. 9 marta. S. 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919c – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 27. 23 marta. S. 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919d – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 31. 6 tsvitnia. S. 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919e – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 32. 9 tsvitnia. S. 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919f – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 36–37. 27 tsvitnia. S. 8. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919g – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 38–39. 1 maia. S. 8. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919h – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 40. 7 maia. S. 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny, 1919i – Z Drohobychchyny [From Drohobych County] // Drohobytskyi Lystok. 1919. Nr 41. 15 maia. S. 3. [in Ukrainian].
- Karpenko, Mytsan, 2005 – *Karpenko O., Mytsan K.* (Comps.). Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy. T. 3. Kn. 2 [West Ukrainian People's Republic 1918–1923. Documents and materials. Vol. 3. Book 2]. Ivano-Frankivska: Lileia-NV, 680 s. [in Ukrainian].
- Karpenko, 2001 – *Karpenko O.* (Ed.). Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriia [West Ukrainian People's Republic. 1918–1923: History]. Ivano-Frankivsk: Siversiia, 686 s. [in Ukrainian].
- Kolbenko, 2018 – *Kolbenko A.* (2018). Pravove rehuliuвання osvity v Zakhidnoukrainskii Narodnii Respublitsi [Legal Regulation of Education in West Ukrainian People's Republic] // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia yurydychna. 2018. Issue 67. S. 47–53. [in Ukrainian].
- Korolko, 2018 – *Korolko A.* Kulturno-osvithnia diialnist ukrainskykh povitovykh shkilnykh rad Pokuttia periodu ZUNR (lystopad 1918 – traven 1919 rr.) [Cultural and educational activities of Ukrainian District School Councils during the period of the WUPR (November 1918 – May 1919)] // Naukovi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istoriia. 2018. Nr 1 (47). S. 80–98. [in Ukrainian].
- Kuhutiak, 2002 – *Kuhutiak M.V.* Istoriia ukrainskoi natsional-demokratii (1918–1929). T. 1 [History of Ukrainian national democracy (1918–1929). Vol. 1]. Ivano-Frankivsk: Plai, 536 s. [in Ukrainian].
- Kupriichuk, 2013 – *Kupriichuk V.* Derzhavne upravlinnia u haluzi osvity Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliki (lystopad 1918–1919 rik) [State administration in the field of education of the West Ukrainian People's Republic (November 1918–1919)] // Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy. 2013. Nr 1. S. 218–225. [in Ukrainian].
- Kurliak, 1999 – *Kurliak I.* Rozvytok shkilnytstva na zakhidnoukrainskykh zemliakh v period ZUNR (1918–1919 rr.) [The development of schooling in the western Ukrainian lands during the WUPR period (1918–1919)] // Pedahohika i psykhohiia. 1999. Nr 4. S. 127–135. [in Ukrainian].
- Lishchynskyi, 1926 – *Lishchynskyi I.* Ukrainske narodne uchytelstvo [Ukrainian primary school teachers] // Dilo. 4 lypnia. [in Ukrainian].
- Lukovetskyi, 1973 – *Lukovetskyi I.* Pavlo Lopata na narodnii pratsi v Drohobychi [Pavlo Lopata at the people's work in Drohobych] // Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. New York-Paris-Sydney-Toronto: NTSh, 1973. S. 750–752. [in Ukrainian].
- Lutsiv, 1973 – *Lutsiv L.* Drohobych pid chas ukrainskoi vlady v 1918–1919 rokakh [Drohobych during the Ukrainian rule in 1918–1919] // Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka. New York-Paris-Sydney-Toronto: NTSh, 1973. S. 74–84. [in Ukrainian].
- Lytvyn, Naumenko, 1995 – *Lytvyn M., Naumenko K.* Istoriia ZUNR [History of WUPR]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy, 368 s. [in Ukrainian].

- Makarchuk, 1997 – *Makarchuk S.* Ukrainska Respublika halychan. Narysy pro ZUNR [Ukrainian Republic of Galicians. Essays on WUPR]. Lviv: Svit, 1997. 192 s. [in Ukrainian].
- Oholoshennia, 1919 – Oholoshennia [Announcement] // *Drohobyskyi Lystok*. 1919. Nr 26. 10 marta. S. 4. [in Ukrainian].
- Patslavskiy, 1973 – *Patslavskiy V.* Pershyi lystopad u Drohobychi i Boryslavskiy front [First November in Drohobych and the Boryslav front] // *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka*. New York-Paris-Sydney-Toronto: NTSh, 1973. S. 68–74. [in Ukrainian].
- Pershi narady, 1918 – Pershi narady vidporuchnyk silskykh hromad ta organizatsii Drohobychchyny [The first meetings of the representative of rural communities and organizations of Drohobych County] // *Drohobyskyi Lystok*. 1918. Nr 6. 15 hrudnia. S. 3–4. [in Ukrainian].
- Posmertna zghadka, 1919 – Posmertna zghadka [A memorial after death] // *Drohobyskyi Lystok*. 1919. Nr 13. 6 liutoho. S. 4. [in Ukrainian].
- Ratalska-Verbiana, 1973 – *Ratalska-Verbiana M.* Z moikh spomyniv pro batka [From my memories of my father] // *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka*. New York-Paris-Sydney-Toronto: NTSh, 1973. S. 698–700. [in Ukrainian].
- Sviato zluky, 1919 – Sviato zluky v Drohobychi [The Holiday of Reunification in Drohobych] // *Drohobyskyi Lystok*. 1919. Nr 8. 23 sichnia. S. 3. [in Ukrainian].
- Senkiv, Dumynets, 1996 – *Senkiv M., Dumynets I.* Zakhidnoukrainska Narodna Respublika. 1918–1919 rr. [West Ukrainian People's Republic. 1918–1919]. Drohobych, 110 s. [in Ukrainian].
- Sika, 2012 – *Sika V.* Pedahohichna diialnist Andriia Alyskevycha u himnaziakh Zakarpattia 1920-kh rokiv [Pedagogical activities of Andrii Alyskevich in the gymnasiums of Transcarpathia in the 1920s] // *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*. 2012. Issue 3. S. 332–338. [in Ukrainian].
- Sprostovannie, 1918 – Sprostovannie [Refutation] // *Drohobyskyi Lystok*. 1918. Nr 2. 18 padolysta. S. 4. [in Ukrainian].
- Tymchasovi upravyteli, 1918 – Tymchasovi upravyteli uriadiv ukrainskoi derzhavy v Drohobychi [Temporary managers of the governments of the Ukrainian state in Drohobych] // *Drohobyskyi Lystok*. 1918. Nr 1. 12 padolysta. S. 4. [in Ukrainian].
- Tyshchik, Vivcharenko, 1993 – *Tyshchik B., Vivcharenko O.* Zakhidnoukrainska Narodna Respublika. 1918–1923 rr. [West Ukrainian People's Republic. 1918–1923]. Kolomyia: Vik, 120 s. [in Ukrainian].
- Tsentrallyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi (TsDIAUL) [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv].
- Sholohon, 2009 – *Sholohon L.* Osvitni protsesy v Zakhidno-Ukrainskii Narodnii Respublitsi (1918–1919 rr.) [Educational processes in the Western Ukrainian People's Republic (1918–1919)] // *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2009. Issue 18. S. 240–248. [in Ukrainian].
- Yak Drohobychchyna pereishla, 1918 – Yak Drohobychchyna pereishla u vlast “Ukrainskoi Natsionalnoi Rady” [How Drohobych County came under the control of the “Ukrainian National Council”] // *Drohobyskyi Lystok*. 1918. Nr 1. 12 padolysta. S. 2. [in Ukrainian].
- Haliv, Ilnytskyi, 2019 – *Haliv M., Ilnytskyi V.* The Industrial School for Jewish Girls, Sambir (1925 – 1939): A Local Institutional Description // *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*. 2019. Issue 23/I: Minorities in East-Central Europe throughout the Twentieth Century. P. 119–132. [in English]
- Haliv, Ilnytskyi, 2021 – *Haliv M., Ilnytskyi V.* The Methods of Internal Criticism of Written Sources in the Works of Ukrainian Historians: On the Example of Scientific Narratives on the History of Education (1840s–1930s) // *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*. 2021. Issue 25(1). Pp. 281–297. [in English]
- Haliv, Nevmerzhytska, 2018 – *Haliv M., Nevmerzhytska O.* The Statute of the Industrial School in Drohobych (1888) as a historical source // *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2018. Issue 6. P. 70–77. [in English]
- Ilnytskyi, Haliv, 2022 – *Ilnytskyi V., Haliv M.* Theoretical Argumentation in the Historical Narrative of Ukraine of the Second Half of the 19th – First Half of the 20th century (on the Example of Research in the History of Education) // *Eminak: Scientific Quarterly Journal*. 2022. Nr 3 (39) (July–September). P. 66–80. [in English]
- Szematyzm, 1914 – *Szematyzm Krylestwa Galicyi i Lodomeryi z wielkiem ksikstwem krakowskiem na rok 1914* [Schematism of the Kingdom of Galicia and Lodomeria with the Grand Duchy of Krakow for 1914]. Lwow: Naki. Galic. c.k. Namiestnictwa, 1769 s. [in Polish].

Отримано 15.03.2024

Отримано в доопрацьованому вигляді 20.03.2024

Прийнято до друку 01.04.2024

Submitted 15.03.2024

Received in revised form 20.03.2024

Accepted for publication 01.04.2024

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.36

VYACHESLAV O. ARTIUKH

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)

DECOMMUNISATION OF PLACE NAMES IN THE CITY OF SUMY (2015-2016): HOW IT HAPPENED

Abstract. *The article examines the process of changing the place names of Sumy in 2015–2016 on the basis of decommunisation legislation. It is noted that as early as 1992, after Ukraine gained independence, Sumy considered renaming some place names associated with communist symbols, but these attempts were limited to renaming only a few objects, such as Lenin Street and Square, as well as Karl Marx Avenue.*

After the Orange Revolution in 2005, a larger-scale project to decommunise the city's toponymy emerged, but due to Communist opposition, these plans remained at the level of proposals.

A real breakthrough in the decommunisation of place names occurred after the adoption of decommunisation laws. In July 2015, the mayor of Sumy formed a working group on place names, which included various community representatives. The working group determined that street names should reflect the city's historical and cultural ties, as well as reflect national identity. Its work lasted about three months, and as a result, 123 place names were proposed for renaming.

This process had its difficulties. For example, it was important to preserve the national orientation of place names. Although most of the group's proposals were taken into account, not all of them were. There was also a confrontation with opposition forces that tried to stop the decommunisation process. As a result, on 19 February 2016, the mayor of Sumy, Oleksandr Lysenko, signed an order to decommunise 85 place names.

As a result, by 19 May 2016, 98 place names were renamed in Sumy, mostly reflecting the city's historical and cultural ties, as well as Ukrainian national identity.

Keywords: *decommunisation, place names, Sumy, Ukrainian identification.*

Citation. Artiukh V.O. Decommunisation of place names in the city of Sumy (2015-2016): how it happened. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XLII. 2024. Pp.36-44 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.36

АРТЮХ В.О.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТОПОНІМІКИ В МІСТІ СУМИ (2015–2016): ЯК ЦЕ БУЛО

Анотація. *У статті досліджується процес зміни топонімів м. Суми в 2015–2016 рр. на основі декомунізаційного законодавства. Наголошується, що ще в 1992 р. після отримання Україною незалежності, у Сумах розглядали перейменування деяких топонімів, пов'язаних з комуністичною символікою, але ці спроби обмежилися перейменуванням лише кількох об'єктів, таких як вулиця і площа Леніна, а також проспект Карла Маркса.*

Після Помаранчевої революції у 2005 році з'явився більш широкомасштабний проект декомунізації топоніміки у місті, але через опозицію комуністів ці плани так і залишилися на рівні пропозицій.

Справжній прорив у декомунізації топоніміки відбувся після прийняття декомунізаційних законів. У липні 2015 року міський голова Сум утворив робочу групу з топоніміки, до якої увійшли різні представники громади. Робоча група визначила, що назви вулиць мають відтворювати історичні та культурні зв'язки міста, а також відображати національну ідентичність. Її робота тривала близько трьох місяців, і в результаті було запропоновано перейменування 123 топонімічних об'єктів.

Цей процес мав і свої труднощі. Наприклад, було важливо зберегти національну спрямованість топоніміки. І хоча більшість пропозицій групи були враховані, але не всі. Також було протистояння з опозиційними силами, які намагалися зупинити процес декомунізації. В результаті 19 лютого 2016 р. міський голова Сум О. Лисенко підписав розпорядження про декомунізацію 85 топонімів.

У результаті, до 19 травня 2016 року, у Сумах було перейменовано 98 топонімічних об'єктів, в основному відтворюючи історичні та культурні зв'язки міста, а також відображаючи українську національну ідентичність.

Ключові слова: декомунізація, топоніміка, Суми, українська ідентифікація.

Цитування. Артюх В.О. Декомунізація топоніміки в місті Суми (2015-2016): як це було / Сумський історико-архівний журнал. №XLII. 2024. С.36-44 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.36

Декомунізація топоніміки в Україні (включаючи, звичайно, й Суми) була узаконена пакетом із 4 законів, які Верховна Рада України ухвалила 9 квітня 2015 р., а Президент України Петро Порошенко підписав 15 травня 2015 р. Після їх публікації 20 травня 2015 р. вони набули чинності з 21 травня. Один з цих законів “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” прямо стосується топоніміки. Його мета – реформувати публічний простір таким чином, щоб в ньому були відсутні знаки присутності комуністичної традиції, які відсилають напідтримку й прославлення советського комуністичного режиму в Україні. Закон намічав заходи, спрямовані на перейменування вулиць, площ та інших об'єктів, які були названі на честь комуністичних лідерів або подій советської епохи. Передбачалося, що такі перейменування повинні зміцнити українську національну ідентичність та відмежуватися від тих фрагментів минулого, які асоціювалися з диктатурою та репресіями. Взагалі, прийняття декомунізаційних законів стало можливим за умови, коли пройшло вже достатньо часу, щоб для великої частини сучасного українського суспільства комуністична ідеологія й особливо комуністична практика почали наділятися чіткими смислами суспільного зла. Інтерес цієї частини суспільства вони й відображають. Але українська влада лише з початком гібридної війни з Росією наважилася на декомунізацію публічного простору. В цілому це була реакція на ту символічну політику, яку проводила Комуністична партія, починаючи ще, мабуть, з ленінського плану монументальної пропаганди (1918). Бо саме комуністи вперше масово зафіксували свої партійні цінності на рівні публічної символіки. Специфіка сумської топоніміки полягала в тому, що десь близько 1/6 частину найменованих топонімічних об'єктів становила якраз комуністична символіка.

Щодо вивчення питання декомунізації сумської топоніміки в межах наукової парадигми, то тут потрібно сказати, що цей процес ще тільки розпочинається. Серед небагатьох публікацій варто назвати книгу культуролога Олександра Гриценка “Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище”, в якій проаналізовано і вибудовано відношення до перейменувань сумських вулиць у 2015–2016 рр. (Гриценко, 2019: 149–151).

Мета ж нашої розвідки: описати перебіг подій, пов'язаних з декомунізаційною кампанією у сфері найменувань елементів сумського культурного простору в 2015–2016 рр.

Перші спроби декомунізації топоніміки в Сумах були поставлені на порядок денний на рівні пропозицій задовго до 2015 р., після здобуття Україною незалежності ще у далекому 1992 р. Тоді пропонувалося перейменувати близько 20 топонімів, пов'язаних з комуністичною символікою (Артюх, Манько, 1992: 3). Але влада тоді обмежилася перейменуванням вулиці Леніна (на Соборну й Петропавлівську), площі Леніна (на Незалежності) та ще площі 60-річчя ССРСР. Також 1994 р. проспект Карла Маркса перейменовували на проспект Шевченка.

Перший широкомасштабний проект з декомунізації сумської топоніміки з'явився вже після Помаранчевої революції, в 2005 р. Тоді пропонувалося перейменувати 66 вулиць, пов'язаних з іменами комуністичних діячів та комуністичною символікою (Сумчани пропонують, 2005: 6). Зрозуміло, що комуністи виступили різко проти таких планів (До рідного міста, 2005: 3). І далі пропозицій справа так і не пішла.

І лише у після прийняття декомунізаційних законів справа зрушила з мертвої точки. На їх виконання 28 липня 2015 р. міський голова Сум Олександр Лисенко видав розпорядження про створення робочої групи з топоніміки, до якої ввійшли 22 особи. Це краєзнавці, громадські активісти, представники депутатського корпусу (відразу зазначимо, що депутати від партії регіонів свою участь в робочій групі зігнорували), представники департаменту земельних відносин та містобудування міськвиконкому. Очолила цю робочу групу секретар міської ради Тетяна Гончаренко. 4 серпня вона розпочала свою роботу. На початку її роботи свою версію перейменувань подав народний депутат України Олег Медуниця (Пропозиції, 2016).

Щодо принципів своєї діяльності, то більшість робочої групи погодилася з тими тезами, що найменування елементів міського простору виконує для жителів міста не лише орієнтаційну функцію, а ще й ідентифікаційну (через прийняття назв відбувається ототожнення жителя Сум з простором міста), легітимаційну (через символи узаконюються нові реалії – наявність незалежної української нації) та представницьку. Передбачалося, що результатом їх задіявання повинно стати ототожнення індивіда зі: 1) своєю малою батьківщиною – Сумами; 2) Сумщиною; 3) Україною; 4) Європою.

Робоча група працювала близько трьох місяців, але вже 16 вересня перший варіант напрацювань – пропозиції з перейменувань 123 топонімічних об'єктів були оприлюднені на сайті міської ради для обговорення громадою міста Суми. В результаті від небайдужих громадян надійшло ще більше 50 альтернативних пропозицій щодо зміни топонімів і 22 з них були враховані при укладанні підсумкового списку.

Було вирішено, що назвам вулиць, які підлягають перейменуванню надавати імена відомих діячів культури, науки, політичної сфери, спорту за принципом ступеня вкоріненості у місцеве минуле: спочатку вулицям повертаються якась кількість їх історичних назв (приклад: пров. Суханівський, вул. Нижньо-Воскресенська), потім надаються імена уродженців Сум або тих, чия діяльність пов'язана з містом (приклад: родина Лінтварьових, Іван та Павло Харитоненки, Никанор Онацький, Микола Данько і т.п.), потім ідуть іменні топоніми знаменитих уродженців Сумської області та Слобожанщини (приклад: Микола Сумцов, Пантелеймон Куліш, Олександр Олесь, Микола Хвильовий, Георгій Нарбут і т.п.), далі йдуть символи, пов'язані з історичними фігурами всеукраїнського масштабу (приклад: Григорій Сковорода, Микола Міхновський, Симон Петлюра, В'ячеслав Чорновіл і т.п.), і, врешті, йдуть символи, пов'язані зі знаковими діячами європейської культури (Йоганн Вольфганг фон Гете, Людвіг ван Бетховен, Іммануїл Кант, Шарль де Голль, Вацлав Гавел і навіть Рональд Рейган). Повинна також бути прив'язка до глибин української історії (звідсіля історичні діячі з давньоруської минувшини: Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький чи напівлегендарна Маруся Чурай).

Вийшло так, що більшість запропонованих назв – це імена визначних діячів (в основному культури й науки), але десь п'ята частина – неіменні.

На початку 2016 року робоча група продовжила свою діяльність. Тепер, після виборів, її очолив новий секретар міської ради, представник партії “Батьківщина”, Андрій Баранов.

Паралельно з роботою топонімічної групи й міська рада Сум розпочала свою діяльність з декомунізації топоніміки. Так, вже 29 вересня 2015 р. вул. Червонозоряна була перейменована на вул. Харитоненка. Далі сесією міської ради 16 та 18 лютого 2016 р. були ще перейменовані вул. Рози Люксембург на вул. Олександра Шапаренка, вул. Куйбишева на вул. Олексія Братушки, вул. Крупської на вул. Андрія Реути і, врешті, вул. Федька на вул. Героїв Небесної Сотні.

19 лютого 2016 року міський голова Сум Олександр Лисенко (представник “Батьківщини”) на виконання Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” підписав розпорядження про перейменування 85 топонімічних об'єктів (Артюх, 2016).

Переважає більшість пропозицій робочої групи та тих пропозицій, які надійшли від сумської громади в результаті обговорення, міським головою були враховані. В результаті маємо чотири повернуті історичні назви (вулиці Бельгійська й Нижньолепехівська, Суханівський та Іллінський провулки), ще 18 вулицям дісталися імена історичних осіб, народжених у Сумах чи тих, чия діяльність пов'язана із Сумами. Дві вулиці увічнюють пам'ять героїв Майдану (Олексія Братушки й Небесної сотні), п'ять названі в честь героїв АТО (Олександра Аніщенка, Юрія Ветрова, Андрія Реути, Сергія Табали, Романа Атаманюка). Дві вулиці дістали імена відомих українських дисидентів (Михайла Осадчого та Василя Стуса). Ну й п'ять вулиць названі іменами членів ОУН (Степана Бандери, Романа Шухевича (Генерала Чупринки), Олега Ольжича, Олени Теліги, Івана Литвиненка). Шість вулиць названі іменами діячів національно-ваизвольних змагань 1917-1921 років (Полковника Болбочана, Генерала Грекова, Василя Филоновича та того ж Івана Литвиненка).

Крім того, більше 20 вулиць були названі іменами знакових постатей української культури та науки, історичних діячів: Василя Капніста, Миколи Лукаша, Пантелеймона Куліша, Марії Примаченко, Дмитра Багалія, Данила Галицького, Івана Виговського, Георгія Нарбута, Давида Бурлюка, Семена Гулака-Артемовського, Ярослава Мудрого, Миколи Василенка, Олександра Олеса, Сергія Єфремова, Пилипа Орлика, Володимира Івасюка, Бориса Грінченка, Дмитра Дорошенка, Григорія Сковороди, Софії Русової, Євгена Маланюка, Архітекторів Шольців і навіть провулок Марусі Чурай.

Ще 14 вулиць мають назви, не пов'язані з ідеологічними цінностями (в основному це географічні назви: вулиці Джерельна, Волошкова, Промислова, Березовий гай, Батуринська, 1-а Оболонська, провулки Семінарський, Вітряний, Монастирський, Повстанський). На прохання католицької та греко-католицької громад міста з'явилися вулиці Івана Павла II та Андрея Шептицького. Всього ж церковних назв зафіксовано аж 5. А ось з європейським вектором не вийшло: лише дві вулиці (Люблінська та ще Івана Павла II) символізують рух Сум до Європи. Дві вулиці також були названі іменами знаних в Україні медиків: Ніни Братусь та Василя Чаговця і одна відомого сумського економіста Олега Балацького (на пропозицію від СумДУ).

Особлива увага при перейменуваннях була надана українському національному моменту. Попередня комуністична практика конструювання топоніміки привела до того, що в Сумах із 654 найменованих об'єктів було не лише більше 90 назв, пов'язаних із комуністичною символікою, а ще й 99 вулиць були названі в честь російських діячів

культури, науки та військової справи і лише 23 назви були представлені іменами “дозволених” українських діячів культури. Таким чином, на рівні топоніміки свідомо конструювався образ Сум як типового провінційного міста Советського Союзу, де панівний російський фактор повинен був сприйматися як щось само собою зрозуміле. Тому доповнення російських імен українськими (хоча б до рівня 50% на 50%) для більшості членів робочої групи було одним із головних завдань. У розпорядженні, підписаному міським головою з’явилося близько 50 нових топонімів, так чи інакше позначених маркерами “українськості”. Тепер вже можна було гоаворити, що хоча російські назви й продовжували переважати, але розрив між ними й українськими не такий уже й великий.

Правда може виникнути інше питання: чому такий розрив між пропозиціями робочої групи (123 назви) і підсумковим списком перейменованих вулиць (90 назв)? Тут потрібно погодитися, що більшість членів робочої групи вийшли за межі норм тодішнього законодавства і процес декомунізації плавно перейшов у процес дерусифікації, пропонуючи прибрати з топонімічної мапи Сум такі імена як Максим Горький, Віссаріон Белінський, Микола Огарьов тощо. На початку також стояло питання і про зміну назви проспекту Курський, а також про зміни символіки, пов’язаної з “Великою Вітчизняною війною”, а це імена Георгія Жукова, Сидора Ковпака, Лева Доватора, Миколи Ватутіна, Олега Кошового, Любові Шевцової, Зої Космодем’янської тощо.

В цілому ж, як видно із вищенаведеного, декомунізація сумської топоніміки відбулася в межах української національної парадигми.

Наостанок також вкажемо, що і перед, і після оприлюднення рішення міським головою опозиційні політичні сили в Сумах намагалися протестувати. Так, представники Опозиційного блоку, колишні комуністи, проросійськи налаштовані громадяни під гаслами на зразок “не дамо переписати історію” почали збирати підписи жителів Сум за відміну перейменувань. В результаті, відбулося кілька сутичок, коли активісти партії “За Україну”, “Молодого Народного Руху”, “Свободи” розривали намети Опозиційного блоку та обливали їх свинячою кров’ю...

До того ж, депутат від Опозиційного блоку в міській раді Юрій Перепека подав позов до суду про визнання протиправним і не чинним розпорядження Сумського міського голови № 43-Р від 19 лютого 2016 р. “Про перейменування топонімів м. Суми” та стягнення моральної шкоди. І з 5 травня дія цього розпорядження була призупинена (Артюх, 2016а). Але тепер вже голова Сумської обласної державної адміністрації Микола Ключко своїм розпорядженням від 19 травня 2016 р. “Про перейменування об’єктів топоніміки в місті Суми” перейменував 83 вулиці з 85, які значилися в розпорядженні О. Лисенка. Крім того, М. Ключко на додаток наступним своїм розпорядженням “Про перейменування об’єктів топоніміки в містах області” перейменував ще десять вулиць у м. Суми. Причому більшість імен, якими називалися ці декомунізовані вулиці вже були в пропозиціях робочої групи (Артюх, 2016б). Хоча щодо вулиці Сергія Лазо міська влада розпорядження М. Ключка чомусь виконувати відмовилася і замість перейменування її на вулицю Братів Кричевських вона стала називатися 1-ю Оболонською.

Таким чином, всього з 29 вересня 2015 р. і до 19 травня 2016 р. у Сумах в межах виконання декомунізаційного законодавства було перейменовано 98 площ, вулиць, провулків, проїздів, скверів (тут варто нагадати, що в містіна той час існувало всього 654 найменованих топонімічних об’єктів). Та історична політика, що її провела сумська влада в сфері топоніміки була в цей час, видається, типовою для всієї України: на місці змаргіналізованого комуністичного наративу відновлювався і розширювався український національний наратив. Але його подальше утвердження припадає вже на 2022 рік.

ДОДАТОК

Перелік перейменованих топонімів м. Суми у 2015–2016 рр.

№ л/п	Старе найменування	Нова назва
1	вулиця 9 січня	вулиця Івана Кавалерідзе
2	вулиця 26 Бакинських комісарів	вулиця Василя Капніста
3	вулиця 2-га Червоногвардійська	вулиця Іоанна Павла II
4	вулиця 2-га Червонопрапорна	вулиця Пушкарівська
5	вулиця 3-тя Червонопрапорна	вулиця Липнянська
6	вулиця 40 років Жовтня	вулиця Романа Атаманюка
7	вулиця Антонова	вулиця Олександра Аніщенка
8	вулиця Артема	вулиця Конотопської битви
9	вулиця Баумана	вулиця Степана Бандери
10	вулиця Боженка	вулиця Миколи Лукаша
11	вулиця Борців революції	вулиця Гетьмана Мазепи
12	вулиця Восводіна	вулиця Івана Піддубного
13	вулиця Войкова	вулиця Миколи Міхновського
14	вулиця Володарського	вулиця Пантелеймонівська
15	вулиця Воровського	вулиця Юрія Ветрова
16	вулиця Газети «Правда»	вулиця Бельгійська
17	вулиця Гайдара	вулиця Джерельна
18	вулиця Героїв Сталінграду	вулиця Героїв Сумщини
19	вулиця Дем'яна Коротченка	вулиця Івана Сірка
20	вулиця Димитрова	вулиця Дмитра Багалія
21	вулиця Жукова	вулиця Леоніда Бикова
22	вулиця Енгельса	вулиця Героїв Чорнобиля
23	вулиця Запотоцького	вулиця Марії Приймаченко
24	вулиця Заярного	вулиця Миколи Хвильового
25	вулиця Калінінградська	вулиця Івана Виговського
26	вулиця Кіровоградська	вулиця Промислова
27	вулиця Клари Цеткін	вулиця Олени Теліги
28	вулиця Колгоспна	вулиця Василя Чаговця
29	вулиця Комінтерну	вулиця Андрея Шептицького
30	вулиця Комсомольська	вулиця Данила Галицького
31	вулиця Комунарів	вулиця Гулака-Артемовського
32	вулиця Котовського	вулиця Олега Балацького
33	вулиця Крупської	вулиця Андрія Реути
34	вулиця Куйбишева	вулиця Олексія Братушки
35	вулиця Лядова	вулиця Григорія Вашенка
36	вулиця Матроса Желєзняка	вулиця Миколи Данька
37	вулиця Менжинського	вулиця Березовий гай
38	вулиця Олеко Дундича	вулиця Георгія Нарбута
39	вулиця Орджонікідзе	вулиця Родини Линтварьових
40	вулиця Островського	вулиця Пантелеймона Куліша
41	вулиця Павлика Морозова	вулиця Олега Ольжича
42	вулиця Паризької Комуні	вулиця Сергія Табали (Севера)
43	вулиця Пархоменка	вулиця Давида Бурлюка
44	вулиця Плеханова	вулиця Василя Стуса
45	вулиця Пролетарська	вулиця Ярослава Мудрого

46	вулиця Радгоспна (окрім буд. 1–16)	вулиця Батуринська
47	вулиця Радгоспна (буд. 1–16)	вулиця Миколи Василенка
48	вулиця Радянська	вулиця Олександра Олеся
49	вулиця Раскової	вулиця Юрія Липи
50	вулиця Розі Люксембург	вулиця Олександра Шапаренка
51	вулиця Семашка	вулиця Волошкова
52	вулиця Сергія Лазо	вулиця 1-а Оболонська
53	вулиця Стаханова	вулиця Сергія Єфремова
54	вулиця Тельмана	вулиця Вербна
55	вулиця Урицького	вулиця Івана Асмолова
56	вулиця Фадєєва	вулиця Володимира Івасюка
57	вулиця Федька	вулиця Героїв Небесної Сотні
58	вулиця Фурманова	вулиця Генерала Чупринки
59	вулиця Чапаєва	вулиця Володимирська
60	вулиця Червоних партизан	вулиця Партизанська
61	вулиця Червонозоряна	вулиця Харитоненка
62	вулиця Червонопрапорна	вулиця Баранівська
63	вулиця Черепіна	вулиця Героїв Крут
64	вулиця Щербакова	вулиця Полковника Болбочана
65	вулиця Щорса	вулиця Нижньолепехівська
66	вулиця Якіра	вулиця Люблінська
67	провулок 2-й Воровського	провулок Бориса Грінченка
68	провулок Баумана	провулок Гетьманський
69	провулок Войкова	провулок Миколи Міхновського
70	провулок Володарського	провулок Семінарівський
71	провулок Воровського	провулок Дмитра Дорошенка
72	провулок Газети «Правда»	провулок Іоанна Хрестителя
73	провулок Дем'яна Бедного	провулок Миколи Василенка
74	провулок Дзержинського	провулок Григорія Сковороди
75	провулок Запотоцького	провулок Софії Русової
76	провулок Комсомольський	провулок Геннадія Петрова
77	провулок Комунарів	провулок Марії Башкірцевої
78	провулок Котовського	провулок Соломії Крушельницької
79	провулок Луначарського	провулок Генерала Грекова
80	провулок Матроса Железняка	провулок Івана Литвиненка
81	провулок Менжинського	провулок Березовий гай
82	провулок Орджонікідзе	провулок Линтварьових
83	провулок Островського	провулок Василя Філоновича
84	провулок Павлика Морозова	провулок Вітряний
85	провулок Паризької Комуні	провулок Марусі Чурай
86	провулок Піонерський	провулок Суханівський
87	провулок Свердлова	провулок Архітекторів Шольців
88	провулок Урицького	провулок Степана Тимошенка
89	провулок Червоних партизан	провулок Повстанський
90	провулок Червоноармійський	провулок Монастирський
91	провулок Червоногвардійський	провулок Іллінський

92	проїзд Димитрова	проїзд Ніни Братусь
93	проїзд Луначарського	проїзд Євгена Маланюка
94	проїзд Урицького	проїзд Михайла Осадчого
95	сквер «Комсомольський»	сквер Олексія Братушки
96	сквер «Паризької комуни» по вул. Харківський	сквер Харківський
97	сквер ім. І.Ф. Федько	сквер Героїв Небесної Сотні
98	сквер по вул. Героїв Сталінграда	сквер По вул. Героїв Сумщини

Література:

Артюх, Манько, 1992 – *Артюх В., Манько М.* Вулиця, на якій ми живемо // Сумщина. 1992. № 77. С. 3.

Артюх, 2016 – *Артюх В.* Вулиці в Сумах за законом про декомунізацію перейменували // Сумський історичний портал. 2016. 1 березня. URL: <https://history.sumy.ua/actually/8836-vulytsivsumakhzazakonoprodekomunizatsiupereimenuvaly.html> (дата звернення: 4.06.2024).

Артюх, 2016a – *Артюх В.* Декомунізацію в Сумах призупинили // Сумський історичний портал. 2016. 10 травня. URL: <https://history.sumy.ua/news/8853-dekomunizatsiuv-sumakh-pryzupynyly.html> (дата звернення: 4.06.2024).

Артюх, 2016b – *Артюх В.* Сумщина виконала вимоги закону про декомунізацію // Сумський історичний портал. 2016. 22 травня. URL: <https://history.sumy.ua/news/8860-sumshchyna-vykonala-vymohy-zakonu-pro-dekomunizatsiiu.html> (дата звернення: 4.06.2024).

Гриценко, 2019 – *Гриценко О.* Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. К.: Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с.

До рідного міста, 2005 – До рідного міста – по рідному // Ленінська правда. 2005. № 48. 22 грудня. С. 3.

Потерпите с перечеркиванием, 2006 – Потерпите с перечеркиванием коммунистической духовности и личностей // Ленінська правда. 2006. № 2. 12 січня. С. 3.

Пропозиції, 2016 – Пропозиції щодо перейменувань вулиць у місті Суми // Сумський історичний портал. 2016. 26 лютого. URL: <https://history.sumy.ua/actually/8833-prorozysiyishchodopereimenuvannuvulytsumistisumy.html> (дата звернення: 4.06.2024).

Сумчани пропонують, 2005 – Сумчани пропонують: у назвах вулиць залишити духовність // Суми і сумчани. 2005. № 49. 2 грудня. С. 6.

References:

Artiukh, Man'ko, 1992 – *Artiukh V., Man'ko M.* Vulycja, na jakij my zhyvemo [The street we live on] // Sumshhyna. 1992. № 77. S. 3. [in Ukrainian].

Artiukh, 2016 – *Artiukh V.* Vulyci v Sumah za zakonom pro dekomunizaciju perejmenuvaly [Streets in Sumy were renamed under the decommunization law] // Sums'kyj istorychnyj portal. 2016. 1 bereznja. URL: <https://history.sumy.ua/actually/8836-vulytsivsumakhzazakonoprodekomunizatsiupereimenuvaly.html> [in Ukrainian].

Artiukh, 2016a – *Artiukh V.* Dekomunizaciju v Sumah pryzupynyly [Decommunization in Sumy was suspended] // Sums'kyj istorychnyj portal. 2016. 10 travnja. URL: <https://history.sumy.ua/news/8853-dekomunizatsiuv-sumakh-pryzupynyly.html> [in Ukrainian].

Artiukh, 2016b – *Artiukh V.* Sumshhyna vykonala vymogy zakonu pro dekomunizaciju [Sumy has fulfilled the requirements of the law on decommunization] // Sums'kyj istorychnyj portal. 2016. 22 travnja. URL: <https://history.sumy.ua/news/8860-sumshchyna-vykonala-vymohy-zakonu-pro-dekomunizatsiiu.html> [in Ukrainian].

Grycenko, 2019 – *Grycenko O.* Dekomunizacija v Ukraїni jak derzhavna polityka i jak sociokul'turne javyshhe [Decommunization in Ukraine as a state policy and as a socio-cultural phenomenon]. K.: Kyi'v: Instytut politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukraїny; Instytut kul'turologii' NAM Ukraїny, 2019. 320 s. [in Ukrainian].

Do ridnogo mista, 2005 – Do ridnogo mista – po ridnomu [To the native city – in the native way] // Lenins'ka pravda. 2005. № 48. 22 grudnja. S. 3. [in Ukrainian].

Poterpyte s perecherkyvanyem, 2006 – Poterpyte s perecherkyvanyem kommunystycheskoj duhovnosti y lychnostej [Have patience with the erasure of communist spirituality and personalities] // Lenins'ka pravda. 2006. № 2. 12 sichnja. S. 3. [in Ukrainian].

Propozycii', 2016 – Propozycii' shhodo perejmenuvan' vulyc' u misti Sumy [Proposals for renaming streets in the city of Sumy] // Sums'kyj istorychnyj portal. 2016. 26 ljutogo. URL: <https://history.sumy.ua/actually/8833-propozytsiyishchodopereymenuvannyavulytsumistisumy.html> [in Ukrainian].

Sumchany proponujut', 2005 – Sumchany proponujut': u nazvah vulyc' zalyshyty duhovnist' [The people of Sumy suggest: leave the spirituality in the names of the streets] // Sumy i sumchany. 2005. № 49. 2 grudnja. S. 6. [in Ukrainian].

Отримано 01.06.2024

Отримано в доопрацьованому вигляді 05.06.2024

Прийнято до друку 10.06.2024

Submitted 01.06.2024

Received in revised form 05.06.2024

Accepted for publication 10.06.2024

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.45

OLEKSANDRI BABICHEV

Luhansk Taras Shevchenko National University (Ukraine)

ANALYSIS OF RUSSIAN NARRATIVES OF DENIAL OF THE GENOCIDE OF THE UKRAINIAN NATION DURING THE WAR 2014-2024

Abstract. Russia's information campaign against Ukraine is multifaceted and open to different interpretations. As a rule, the Russian information campaign is flexible and contextualized, and each narrative has its own style that takes into account all its peculiarities. There is no agreed-upon model that can be used to explain the current narrative of Russia's information war against Ukraine. Instead of hiding information, the Russian Federation often "floods" the media, providing a large amount of information about this or that event, skillfully combining it with disinformation. These media campaigns evoke strong emotions, promote a culture of fear and create panic. Each publication has a certain style of journalism. Some publications maintain a balanced point of view and avoid emotionalism. Others incite hatred against Ukrainians and manipulate public opinion, portraying Ukrainians as puppets of the West, traitors, criminals, fascists, extremists, separatists and other "true patriots". This article analyzes the methods of Russian propaganda in Ukraine. In particular, the main narratives of Russian propaganda are the following: Ukraine is a country that never existed; Ukraine needs regime change; there is a "third Maidan"; Ukraine revives fascist and Nazi practices and is Russophobic; the Ukrainian army is a den of criminals, and NATO soldiers fight on the side of the Ukrainian state; The Russian Federation has nothing to do with the "Ukrainian conflict"; Western countries are trying to destroy Ukraine. Russian mass media disseminate propaganda messages prepared by the Kremlin and present them in a mutually agreed upon form. Today, these practices have become particularly acute. The tactics of Russian propaganda consist in focusing on emotions, creating enemies, biased presentation of information and creating theories without empirical basis to "explain" events.

Keywords: genocide, urbocide, sexual violence, Russian-Ukrainian war.

Citation. Babichev O.I. Analysis of Russian Narratives Denying the Genocide of the Ukrainian Nation During the War, 2014-2024. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XLII. 2024. Pp.45-52 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.45

БАБІЧЕВ О.І.

Державний заклад "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка" (Україна)

АНАЛІЗ РОСІЙСЬКИХ НАРАТИВІВ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ПЕРІОД ВІЙНИ 2014-2024

Анотація. Інформаційна війна росії проти України багатогранна і може трактуватися по-різному. Російські інформаційні кампанії, як правило, ситуативні та гнучкі, кожному наративу надається унікальний стиль з урахуванням усіх його особливостей. Немає послідовної моделі, яку можна було б використати для пояснення сучасного наративу російської інформаційної війни проти України. Замість того, щоб приховувати інформацію, російська федерація часто «заливає» ЗМІ інформацією, надаючи величезну кількість інформації про ту чи іншу подію та вміло поєднуючи її з дезінформацією. Ці медійні кампанії викликають сильні емоції, пропагують культуру страху та створюють паніку. Кожне видання має певний публіцистичний стиль. Деякі з

них мають стриманий погляд і уникають емоцій. Інші – розпалюють ненависть до українського народу, описуючи українців маріонетками Заходу, зрадниками, злочинцями, фашистами, екстремістами, сепаратистами та “справжніми патріотами” для маніпулювання громадською думкою. Ця стаття досліджує методи російської пропаганди в Україні. Особливо варто відзначити те, що основними наративами російської пропаганди є такі: Україна – країна, яка не відбулася, Україні потрібна зміна режиму, “третій Майдан”, Україна відроджує фашистські чи нацистські практики та є русофобською, українська армія є купка злочинців, солдати НАТО воюють на боці Української Держави, російська федерація не має відношення до “українського конфлікту”, а Захід намагається знищити Україну. Російські ЗМІ поширюють пропагандистські меседжі, підготовлені кремлем, і подають їх у взаємоузгодженій формі. Зараз ці дії набувають вкрай гострого характеру. Російська пропагандистська тактика включає зосередження на емоціях, створення ворогів, упереджений підхід до інформації, винайдення теорій для “пояснення” події без реальної емпіричної основи.

Ключові слова: геноцид, урбоцид, сексуальне насильство, російсько-українська війна.

Цитування. Бабічев О.І. Аналіз російських наративів заперечення геноциду української нації в період війни 2014–2024 // Сумський історико-архівний журнал. №XLII. 2024. С.45-52 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.45

Геноцид є одним з найтяжчих злочинів і масштаби цього протиправного діяння давно шокували громадянське суспільство, але лише зараз, у незалежній Україні, з’явилася можливість встановити винних у геноциді та притягнути їх до відповідальності.

Мета статті – з’ясування особливостей політичних наративів, пов’язаних із знищенням української нації росією.

Не можна ігнорувати той факт, що розслідування геноциду та притягнення винних до відповідальності є надзвичайно терміновим процесом, який вимагає спеціальних знань та навичок для проведення розслідування (Багінський, 2023: 30). У кримінальному провадженні на органи, які збирають докази, виявляють осіб, причетних до злочину, та здійснюють інші дії, спрямовані на встановлення істини у справі, покладається великий тягар доказування. Процес розслідування складається з низки необхідних слідчих (розшукових) дій, вимоги до виконання яких мають бути дотримані. До розслідування повинні залучатися підготовлені колеги, які є обізнаними у цій сфері та здатні чітко планувати слідчі (розшукові) дії і слідувати встановленому напрямку.

Однією з форм геноциду є міський геноцид. Це цілеспрямоване та систематичне знищення міст та міської інфраструктури з метою створення абсолютно несприятливих умов для громадян та опосередкованого витіснення їх з міського ландшафту.

З 24 лютого 2022 року, в умовах війни між росією та Україною, міська злочинність є одним з основних засобів залякування українців та спроб докорінно змінити міський ландшафт України. Найтрагічнішим прикладом міської злочинності в умовах російсько-української війни є історія Маріуполя, який у 2021 році посів шосте місце у світовому рейтингу українських міст (варто зазначити, що столиця Київ не увійшла до першої шістки міст).

Варто зазначити, що зміни в цьому місті пов’язані як з ефективністю міського управління, так і з розвитком базових форм громадської участі громадян, які протягом останнього десятиліття активно задіяні у формуванні актуального порядку денного в містобудівній та екологічній політиці.

Чому ми трактуємо трагічну історію Маріуполя як урбаніцид?

Власне, поняття “урбаніцид” увійшло до лексикону політології та соціології у 1963 році, коли його буквально трактували як “руйнування міст” і розглядали в географічному

контексті територіальних і політичних конфліктів. Міська злочинність стає зброєю війни, спрямованою на повне або часткове руйнування соціальної архітектури міста та деградацію його соціального ландшафту (Юськів, 2020, 230).

Розглядаючи міську злочинність як форму геноциду, важливо відзначити особливе соціальне і політичне значення мегаполісів у 21 столітті: у Декларації про новий урбанізм, прийнятій Конференцією місцевих і регіональних влад Ради Європи у травні 2008 року, зазначається, що міста стануть головною ареною для адаптації Європи до нових технологічних, екологічних, економічних і соціальних умов, що виникають внаслідок глобалізації. Сучасні міста, особливо столиці та великі регіональні центри, набувають політичного значення, оскільки стають місцями, де акумулюється громадянська енергія, яка спрямовується на реалізацію соціальних, політичних та культурних проєктів різного масштабу. Таким чином, руйнування міст означає не лише знищення просторів для громадянської дії, але й руйнування критичного соціального середовища, де ця дія народжується і здійснюється. По суті, це означає знищення родючого ґрунту для творення політичних держав.

Російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 році, призвела до суттєвих змін у дискурсивних практиках, які формували українське суспільство з часів незалежності. Водночас стало очевидним протиріччя між відображенням воєнних реалій у політичному дискурсі та характером і темпами змін у реальному житті та їх дискурсивною проєкцією. Враховуючи гібридний характер російської окупації від самого початку та потужний елемент дезінформації, беззаперечно є необхідність детального вивчення поточної дискурсивної динаміки в Україні. Адже інформаційний простір став полем інформаційної війни: у період з 1991 по лютий 2014 року український політичний дискурс визначався як подальший розвиток радянсько-української традиції (Мельченко, 2021: 10). Його головною рисою був модус “братерства” між українцями та росіянами. У російських/радянських наративах Україна часто зображувалася як сестра росії, її улюблена сестра. Значною мірою ця формула була притаманна самосприйняттю українців у тому вигляді, в якому воно було офіційно представлене в Радянському Союзі. Таке малоросійство ретельно плекалося і заохочувалося радянськими ідеологами. У зв’язку з цим у передмові до видань 1946 і 1960 років українського правописного словника 1933 року було задекларовано, що основними лінгвістичними зусиллями зі стандартизації української мови є “усунення відмінностей між українським і російським правописами” та “досягнення єдності з правописами різних народів радянського братства, насамперед російського народу”. Те, що це було задекларовано як мета, стало відправною точкою для нового сприйняття росії українцями у 2014 році. Настав час будувати образ російської федерації, який не характеризується “братерством” у новітній історії України. У відповідь на інформаційну війну росії проти України у грудні 2014 року було створено Міністерство інформаційної політики України, а забезпечення інформаційного суверенітету України визначено пріоритетним завданням. Однак політичний дискурс України не зазнав раптових і радикальних змін, а “братнє” ставлення, яке мало б стати логічною відповіддю на війну росії проти України, не перетворилося одразу на “вороже”. Натомість після окупації Криму український політичний дискурс збагатився численними евфемізмами, такими як “зелені чоловічки”. Термін “зелені чоловічки” стосується російських окупаційних військ, які з’явилися в Криму в березні 2014 року; “антитерористична операція” (АТО) – військових операцій; а “лінія зіткнення” – лінії фронту. Минуло кілька років, перш ніж війна в Донецькій і Луганській областях була офіційно названа війною, а не антитерористичною операцією (АТО), а російська федерація – агресором і ворогом, а не “братньою державою”. На законодавчому рівні вперше російську федерацію було прямо названо державою-агресором у проєкті Закону України “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих

територіях у Донецькій та Луганській областях”, запропонованому Президентом України Петром Порошенком, але остаточно він був підписаний лише 18 січня 2018 року. Українське експертне середовище відреагувало на окупацію Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей публікацією понад десятка аналітичних досліджень, включаючи спеціальну групу глибинних досліджень, опублікованих у 2015–2017 роках, які Національний інститут стратегічних досліджень використав як основу для цієї статті. Від початку російської агресії українська дипломатія організувала низку сесій в ООН, ПАРЕ та на інших міжнародних майданчиках. Щойно лідер держави-агресора в. путін у своєму президентському указі від 22 жовтня 2018 року назвав Україну “не дружньою країною”, Україна продемонструвала здатність не лише адекватно відображати політичну реальність, а й створювати політичні наративи та дискурсивні інструменти, придатні для контрнаступальних дій в умовах російсько-української інформаційної війни. Одним із таких контрнаративів став проєкт “Біла книга про спецоперації проти України 2014–2018 років”. Він був презентований заступником міністра інформаційної політики України Дмитром Золотухіним у квітні 2019 року на заході, організованому Центром міжнародної оборони та безпеки, естонським урядовим аналітичним центром. Біла книга демонструє відносини України з росією у недружньому світлі та описує їх у відверто цинічному тоні. Проєкт містить десять основних неправдивих наративів про Україну, представлених у вигляді численних “сиквелів”, що складаються з окремих “сезонів” і “серій”, пов’язаних за темами. Цитуючи міністра закордонних справ України

П. Клімкіна, книга описує російський уряд як “фабрику брехні” – кремлівський ліс. Пародійний характер історії більше схожий на художній чи публіцистичний твір, ніж на традиційний, спеціалізований політичний чи дипломатичний текст. Його також можна розглядати як ще одну версію непрямої і нестабільної офіційної відповіді на російську агресію, завуальовану реакцію. Однак сумісність цього явища з нинішньою постмодерністською культурною ситуацією типового міксу жанрів дозволяє йому легко входити в ширший суспільний контекст і ставати інструментом конфлікту в інформаційній війні. Таким чином, після кількох років російської агресії Україна нарешті продемонструвала здатність виробити певні механізми опору, які можуть протистояти російській гібридній/інформаційній агресії (Козицький, 2022: 238).

Повномасштабна війна в Україні показала, що росія є справжнім ворогом демократії та цивілізованості і фактично становить загрозу для цивілізованого світу. Від початку тотальної війни в Україні до березня 2023 року на підконтрольних уряду територіях загинула 17 481 цивільна особа. Жертви на тимчасово окупованих територіях важко підрахувати, і остаточно цифра невідома. З явним наміром вбивати українців, які не підтримують російський уряд, містам було завдано непоправної шкоди: 23 листопада 2022 року Рада Європи ухвалила резолюцію про надання росії статусу держави-спонсора тероризму. Хоча вандалізм щодо цивільних будівель та ракетні обстріли натовпів підтверджують нинішнє становище держави-агресора, якщо дослідити історичні факти та проаналізувати заяви сучасних російських політиків, то можна простежити шовінізм та національну ненависть до українців. Для деяких іноземних діячів ця тенденція не є очевидною. У Конвенції поняття геноциду має два елементи: фізичне знищення та умисний характер діяння (Герасименко, 2020: 400).

Спроби приховати масове знищення цивільного населення та заперечення факту винищення є основоположним елементом злочину геноциду. Радянський Союз послідовно заперечував Голодомор 1932–1933 років та активно протидіяв поширенню інформації про нього. Радянські чиновники характеризували Голодомор-геноцид як “нестачу продовольства”, нібито спричинену неврожаєм. Окрім приховування інформації про Голодомор, комуністичний режим вдався до контрпропагандистської кампанії

заперечення повідомлень про голод і смерть, які, незважаючи на всі зусилля радянських спецслужб, потрапляли на Захід. Усередині СРСР більшовики використовували тактику «агресивного знищення» для заперечення Голодомору. Це включало знищення документальних доказів злочину та активне залякування свідків. Наприкінці 1980-х років комуністична партія була змушена визнати, що голод в Україні в 1932–1933 роках дійсно мав місце, але офіційний виклад подій багатомільйонного Голодомору звільняв кремль від відповідальності за смерть мільйонів людей. При цьому радянські чиновники продовжували наполягати на тому, що голод не був антиукраїнським. Заперечення Голодомору не закінчилося з розпадом Радянського Союзу: на початку 21 століття боротьба проти визнання Голодомору актом геноциду стала одним із пріоритетів політики пам'яті в російській федерації. На жаль, в українській історіографії немає жодної праці, яка б комплексно аналізувала форми, методи та зміст наративів, що заперечують Голодомор 1932–1933 рр. та його геноцидний характер. Заперечення геноциду можна визначити як спотворення образу минулого шляхом замовчування або заперечення (невизнання) фактів чи тривіалізації (применшення) їхнього значення. Нерідко заперечення геноцидного насильства поєднується з просуванням заяв, спрямованих на формування альтернативних наративів. Інформаційні кампанії заперечення часто передбачають поширення дезінформації з метою змінити або зробити недійсним сприйняття важливих історичних подій. Коли заперечувачі (прихильники заперечення загальноприйнятого наративу) закликають до перегляду історичної картини минулого, вони неодноразово посиляються на раніше невідомі (часто вигадані) нові факти або радикально нові інтерпретації подій. Теоретичні напрацювання щодо методів і форм заперечення геноциду започаткували британський соціолог Стенлі Кoen (1942–2013) та американо-ізраїльський дослідник насильства під час геноциду Ізраель Чарні (нар. 1931 р.). Кoen підкреслив подвійну природу заперечення і дійшов висновку, що воно може бути результатом несвідомих захисних психологічних механізмів, які блокують інформацію, котру індивід не може терпіти, щоб вона не піддавалася свідомому осмисленню, або ж може бути свідомою і цілеспрямованою стратегією, спрямованою на ігнорування очевидних фактів і істин. Дослідники виділяють три типи заперечення: буквальне заперечення, інтерпретаційне заперечення та імпліцитне заперечення. При буквальному запереченні факт взагалі не визнається, ніби його ніколи не існувало. Інтерпретаційне заперечення означає, що факт визнається, але йому дається альтернативне пояснення, яке, як кажуть, змінює його значення. Імпліцитне заперечення – це непряме заперечення фактів шляхом встановлення логічних (іноді уявних) зв'язків між різними подіями, які вважаються тісно пов'язаними між собою, визнаними С. Коеном. Якщо буквальне заперечення може бути несвідомим або проявом незнання фактів, то інтерпретаційне та імпліцитне заперечення виникають через нездатність правильно зрозуміти взаємопов'язаність певних подій і процесів.

В процесі визначення злочину геноциду вирішальне значення має обґрунтування наміру знищити повністю або частково представників певної етнічної, політичної чи соціальної групи. Не менш важливим є визначення способу вчинення злочину. Виходячи з цієї методологічної позиції, воєнні злочини, вчинені на території України громадянами російської федерації під час російсько-української війни, та міські злочини, які були одним з інструментів цієї війни, можуть і, безумовно, повинні трактуватися як геноцид українців як політичної держави. Беручи до уваги класичні три елементи визначення геноциду (доведення наміру, ідентифікація жертв та встановлення вини/невинуватості) [Бульбенюк, Манелюк, 2022: 225], характер фактичного перебігу, що характеризує повномасштабну російсько-українську війну, розпочату 2022 року, значно полегшує це завдання.

Однак не слід ігнорувати активну громадську думку та потенційні реакційні спроби визнання російською федерацією та її симпатиками повномасштабну російсько-українську

війну, розпочату 2022 року геноцидом проти українців як політичної держави. Більше того, такі ініціативи набувають все більш прихованих форм і маскування.

Однією з них є дискурс “стирання російської культури”, який розпочався у березні 2022 року. У контексті цього дискурсу ідея “відомого геноциду як росіян, так і українців” була вкинута в публічну сферу в перший місяць повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Навіть твердження та практика ототожнення геноциду українців, який триває з 24 лютого 2022 року, зі “стражданнями” росіян через санкції та кремлівську пропаганду є вкрай маніпулятивними та явно аморальними. Окрім цього, росіяни продовжують розробляти план воєнної стратегії, який розпочався ще з 1991 року і триває до сьогодні (див. таб. 1).

Таблиця 1. Воєнна стратегія рф проти України (Джерело: власна розробка автора)

Період	Дії рф	Підсумок дій рф	Протидія України
1991–2013 рр.	Відповідно, стратегії експансії передбачають побудову авторитарних імперій. Безпечна зона («буферна зона»). Всі напрямки з москви. Стратегія: 1) зміцнити геополітичне ядро і золотий шлях, у сфері впливу першого – Радянський Союз; 2) використання балансу сил і страху у зовнішній політиці; 3) псевдоізоляціонізм, що передбачає відновлення довіри та доброї волі; 4) посилити інформатизацію зовнішньої політики російської федерації.	Реалізація моделі «обмежений суверенітет», що дає змогу рф: 1) зміцнити політичну, економічну, фінансову, інформаційну сторони; 2) систематичне руйнування самоідентичності українського суспільства та міжнародного іміджу України як суверенної держави.	Стратегія «квола реакція»: 1) захищати національні інтереси на міжнародній арені. Враховуючи позиції сторін та загрози національній безпеці України, а також здатність Української держави реагувати на ці загрози – погрожувати; 2) реагувати на територіальну, економічну та культурну експансію.
2014– 24.02.2022 р.	Розв’язання воєнно-політичного конфлікту з провокаціями і застосуванням технології боротьби, регіональної дезінтеграції України	У воєнно-політичному конфлікті рф застосовано наступні методи: модель дестабілізації регіонів України, соціальна конфронтація, модель гібридної війни, формування передумов до анексії Криму.	Стратегія «чітких і жорстких дій», яка передбачає збройний опір, відстоювання позицій, ведення війни.
24.02.2022 рр. – теперішній час	Введення збройних сил рф на територію України, руйнування критичної інфраструктури, залякування громадян України, геноцид.	Відкрита фаза і воєнного політичного конфлікту.	Україна відповідає рф жорстким відстоюванням позицій, переговорами на міжнародній арені, веденням військової та інформаційної війни.

Важливо підкреслити, що геноцид українців з боку росії як політичної держави має глибоке історичне коріння та психологічні причини. Наприклад, комплекс меншовартості російського народу і рф по відношенню до українців і України та пов'язану з ним ідею реваншу названо як “один з головних чинників війни росії проти України”. Бажання реваншу, засноване на ненависному ставленні рф до українського народу, який не бажає залишатися під впливом “дружнього сусіда” є яскравою ознакою такого комплексу (комплексу меншовартості росіян по відношенню до України та українців – авт.). Було обрано відповідне покарання: “спеціальна військова операція” з міфічною метою демілітаризації та роззброєння України. Як бачимо, прояви геноциду українців як політичного стану є різноманітними, а його витоки за своєю суттю – складними. Першим кроком до глобального визнання російсько-української війни 2022 року геноцидом стало ухвалення Верховною Радою України 14 квітня 2022 року постанови про визнання дій російської федерації геноцидом проти українського народу, яка згодом була підтримана низкою країн (Березовенко, 2021: 99). Важливе значення для підтвердження геноцидного наміру мають події в Бучі, Ірпені, Бородянці та Маріуполі, а також публічні заяви та виступи високопосадовців і політиків рф (Юринець, Сопілко, Белкін, 2022: 226). На думку автора, дослідження таких фашистських та расистських маніфестів є необхідним для системного розуміння геноциду в Україні у 2022 році.

Отже, питання глобального визнання, висвітлення та виправдання українського геноциду є, мабуть, найбільш нагальним, а також найбільш емоційним з огляду на воєнні злочини, які регулярно вчиняються проти українського цивільного населення. Тому ще не настав час для глибшого розуміння та аналізу цього питання, коли біль від жертв і смертей залишиться в минулому. Тим не менш, ми віримо, що будь-яка робота над темою геноциду сьогодні матиме важливі символічні та практичні наслідки.

Література:

- Багінський, Лініченко, 2023 – *Багінський А., Лініченко В.* Ознаки геноциду в російсько-українській війні // Вісник НТУУ “КПІ”. 2023. №2(58). С. 29-39. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.2\(58\).28559](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.2(58).28559)
- Березовенко, 2021 – *Березовенко А.* Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі // Політичні дослідження. 2021. №2. С. 97-110.
- Бульбенюк, Манелюк, 2022 – *Бульбенюк С., Манелюк Ю.* Геноцид в Україні у 2022 році: ознаки, форми, заперечення // Вісник Львівського університету. 2022. №44. С. 220-227.
- Герасименко, 2020 – *Герасименко М.* Особливості розслідування геноциду // Часопис Київського університету права. 2020. №2. С. 399-401.
- Козицький, 2022 – *Козицький А.* Заперечення голодомору: методи та наративи // Вісник Львівського університету. 2022. №1. С. 205-242.
- Макарець, 2022 – *Макарець Ю.* Довколомовні гібридні наративи в російсько-українському протистоянні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2022. №1(31). С. 21-26.
- Мельченко, 2021 – *Мельченко Л.* Інформаційний вплив російських ЗМІ як засіб гібридної війни проти України // Вісник Книжкової палати. 2021. №10. С. 8-16.
- Ткаченко, 2020 – *Ткаченко В.М.* Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії: монографія; наук. ред. П.Ф. Вознюк. Київ: ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”, 2020. 144 с.
- Юськів, 2020 – *Юськів Х.* Наративи російської пропаганди в Україні // Вісник Львівського університету. 2020. №30. С. 226-232.
- Шевченко, Зозуля, Храпач, Лепіхов, 2022 – *Шевченко М., Зозуля О., Храпач Г., Лепіхов А.* Російсько-українська війна: особливості реалізації загроз державному суверенітету України та перспективи виходу з війни // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. 2022. №2(75). С. 6-15.
- Юринець, Сопілко, Белкін, 2022 – *Юринець Ю., Сопілко І., Белкін М.* Контрпропаганда vs пропаганда в умовах широкомасштабного збройного вторгнення російської федерації в Україну // Юридичний науковий електронний журнал. 2022. №6. С. 224-229.

References:

- Bahinskyi, Linichenko, 2023 – *Bahinskyi A., Linichenko V.* Oznaky henotsydu v rosiisko-ukrainskii viini [Signs of genocide in the Russian-Ukrainian war] // Visnyk NTUU “KPI”. 2023. №2(58). P. 29-39. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.2\(58\).28559](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.2(58).28559) [in Ukrainian].
- Berezovenko, 2021 – *Berezovenko A.* Rosiisko-ukrainska viina v ukrainskomu politychnomu dyskursi [The Russian-Ukrainian war in Ukrainian political discourse] // Politychni doslidzhennia. 2021. №2. P. 97-110. [in Ukrainian].
- Bulbeniuk, Maneliuk, 2022 – *Bulbeniuk S., Maneliuk Iu.* Henotsyd v Ukraini u 2022 rotsi: oznaky, formy, zaperechennia [Genocide in Ukraine in 2022: signs, forms, denial] // Visnyk Lvivskoho universytetu. 2022. №44. P. 220-227. [in Ukrainian].
- Herasymenko, 2020 – *Herasymenko M.* Osoblyvosti rozsliduvannia henotsydu [Features of genocide investigation] // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2020. №2. P. 399-401. [in Ukrainian].
- Kozytskyi, 2022 – *Kozytskyi A.* Zaperechennia holodomoru: metody ta naratyvy [Denial of the Holodomor: methods and narratives] // Visnyk Lvivskoho universytetu. 2022. №1. P. 205-242. [in Ukrainian].
- Makarets, 2022 – *Makarets Yu.* Dovkolomovni hibrydni naratyvy v rosiisko-ukrainskomu protystoianni [Surrounding hybrid narratives in the Russian-Ukrainian confrontation] // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. 2022. №1(31). P. 21-26. [in Ukrainian].
- Melchenko, 2021 – *Melchenko L.* Informatsiinyi vplyv rosiiskykh ZMI yak zasib hibrydnoi viiny proty Ukrainy [Information influence of Russian media as a means of hybrid war against Ukraine] // Visnyk Knyzhkovoï palaty. 2021. №10. P. 8-16. [in Ukrainian].
- Tkachenko, 2020 – *Tkachenko V.M.* Naratyvy istorichnoi pamiaty v politychnomu tranziti Ukrainy ta Rosii: monohrafiia [Narratives of historical memory in the political transition of Ukraine and Russia: a monograph]; sci. ed. P.F. Vozniuk. Kyiv: DU “Instytut vseitnoi istorii NAN Ukrainy”, 2020. 144 p. [in Ukrainian].
- Iuskiv, 2020 – *Iuskiv Kh.* Naratyvy rosiiskoi propahandy v Ukraini [Narratives of Russian propaganda in Ukraine] // Visnyk Lvivskoho universytetu. 2020. №30. P. 226-232. [in Ukrainian].
- Shevchenko, Zozulia, Khrapach, Lepikhov, 2022 – *Shevchenko M., Zozulia O., Khrapach H., Lepikhov A.* Rosiisko-ukrainska viina: osoblyvosti realizatsii zahroz derzhavnomu suverenitetu Ukrainy ta perspektyvy vykhodu z viiny [The Russian-Ukrainian war: features of threats to Ukraine's state sovereignty and prospects for exiting the war] // Zbirnyk naukovykh prats Tsentru viiskovo-stratehichnykh doslidzhen Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho. 2022. №2(75).P. 6-15. [in Ukrainian].
- Yurynets, Sopilko, Belkin, 2022 – *Yurynets Yu., Sopilko I., Belkin M.* Kontrpropahanda vs propahanda v umovakh shyrokomasshtabnoho zbroinoho vtorhennia rosiiskoi federatsii v Ukrainu [Counterpropaganda vs propaganda in the conditions of a large-scale armed invasion of the Russian Federation in Ukraine] // Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal. 2022. №6. P. 224-229. [in Ukrainian].

Отримано 25.02.2024

Отримано в доопрацьованому вигляді 01.03.2024

Прийнято до друку 10.03.2024

Submitted 25.02.2024

Received in revised form 01.03.2024

Accepted for publication 10.03.2024

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Ідентифікатор медіа R30-03095 (рішення №541 від 29.02.2024 р.)

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Редагування здійснюється співробітниками кафедри історії
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:
А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Технічне редагування:
*С.І. Дегтярьов, В.М. Король,
О.О. Ткачов, М.О. Думчиков (адміністратор сайту)*

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Харківська, 116, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 19.06.2024. Підписано до друку 25.06.2024. Формат 70х108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,2 Обл.-вид. арк. 10,4 Тираж 100 Зам. №

Надруковано у друкарні Сумського державного університету 40009, м. Суми, вул. Люблінська, 10



Сумський історико-архівний журнал, № XLII, 2024

www.shaj.sumdu.edu.ua